

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΩΣΤΟΒΑΣΙΛΗΣ

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ
ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟΥ ΣΕΡΡΩΝ (Demir-Hisar, Temürhisâr)
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ*

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η οθωμανική κυριαρχία για την πόλη του Σιδηροκάστρου καλύπτει μια μακρά περίοδο, όπως εξάλλου και για τις περισσότερες πόλεις της Μακεδονίας και της Θράκης, από το τελευταίο τέταρτο του 14^{ου} αι. έως και τις αρχές του 20^{ου} αι. Η αρχική οθωμανική ονομασία της πόλης ήταν *Temürhisâr*/ Τιμούρ -Χισάρ από τη σύνθεση των οθωμανικών λέξεων *Temür*=σίδηρος και *hisâr*=κάστρο/οχυρό, και αποτελούσε ουσιαστικά τη γλωσσική μεταφορά της βυζαντινής ονομασίας Σιδηρόκαστρο. Στη συνέχεια η ονομασία θα μετεξελιχθεί σε *Demir-Hisar*/Δεμίρ-Χισάρ ή Ντεμίρ-Χισάρ ως «παραφθορά της λέξης Τιμούρ [*Temür*], που στο στόμα του λαού έγινε Ντεμίρ [*Demir*] (Χισάρ/*Hisar*)»¹.

Η ευρύτερη περιοχή αποτελούσε από την πρόωμη αρχαιότητα σημερινό άξονα από και προς τις περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου, στοιχείο που συνεχίστηκε σε όλη τη μετέπειτα ιστορική περίοδο, και φυσικά σε όλη τη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Ήταν ενταγμένη στην περιοχή της επονομαζόμενης Σιντικής, που καθοριζόταν από την ευρύτερη γεωγραφική ενότητα με γενικά όρια τη λίμνη Δοϊράνη στα δυτικά και το σημερινό χωριό Σκοτούσσα στα ΝΑ. Η ενότητα αυτή αποτέλεσε χωνευτήρι των διαφόρων φυλών που άρχισαν να κατακλύ-

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον υπεύθυνο ύλης, κ. Νίκο Μπονόβα, αρχαιολόγο, για την πρόταση δημοσίευσης του παρόντος άρθρου, αλλά και για τις πολύτιμες πληροφορίες του ως προς τη χωρική επισήμανση της θέσης του χαμάμι και τις εν γένει επισημάνσεις του που κατέληξαν σε μια δημιουργική συνεργασία. Παράλληλα ευχαριστώ θερμά τον Πρόεδρο κ. Δημήτριο Δημούδη για τη σημαντική επισήμανση της αρχαιολογικής ανασκαφής στην περιοχή του Petrich, τον Αντιπρόεδρο κ. Βασίλειο Γιαννογλούδη και τα υπόλοιπα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.) για τη δημιουργική φιλοξενία στις σελίδες του σημαντικού αυτού επιστημονικού περιοδικού.

1. Εβλιά Τσελεμπή, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα, 1991, σ. 93.

ζουν τη Βαλκανική ήδη από τα μέσα της 2^{ης} π.Χ. χιλιετίας.

«Στη Σιντική υπήρχαν, στους ιστορικούς χρόνους τουλάχιστον, οι πόλεις: Τρίστολος, Παροικόπολις και Ηράκλεια Σιντική»². Η πρω-

Εικ. 1. Κύριοι οδικοί άξονες της Βαλκανικής κατά την Οθωμανική περίοδο. Διακρίνεται ο άξονας που ένωνε τη Θεσσαλονίκη με τις Σέρρες και διερχόταν στη συνέχεια βορειότερα από το Δεμίρ-Χισάρ και το Μελένικο, ακολουθώντας παράλληλα τον Στριμόνα. Οδηγούσε σε όλες τις βορειότερες περιοχές της Βαλκανικής, στις περιοχές της Μολδοβλαχίας προς τα ΒΑ και προς τη Βούδα και την Πέστη προς τα ΒΔ (Πηγή: Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας [1354-1833]*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1996, σ. 358).

2. Ν. Μουτσόπουλος, «Ηράκλεια Σιντική», στην ενότητα των τιμητικών τόμων με τίτλο *Φιλία έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, τόμος Δ', Έκδοση της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 103, Αθήνα, 1990, σ. 158.

τεύουσα των Σίντων, Ηράκλεια Σιντική ταυτιζόταν κατά τους περισσότερους μελετητές³ έως πολύ πρόσφατα με το Σιδηροκάστρο. Ο Ν. Μουτσόπουλος αναλύοντας τη δημιουργία των οχυρών θέσεων στην περιοχή αυτή επισημαίνει: «Όλες οι χαράδρες και οι διαβάσεις που οδηγούσαν από τον Βορρά στην πλούσια πεδιάδα των Σερρών είχαν οχυρωθεί από νωρίς. Δεν μπορούμε όμως να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα τη χρονολογία ανεγέρσεως του κάθε οχυρού, ούτε γνωρίζουμε αν συνεχίστηκε απρόσκοπτα και αδιάκοπα η ζωή στη θέση της Ηράκλειας Σιντικής, που τοποθετήσαμε στο Ντεμίρ-Χισάρ... Ένα είναι βέβαιο, πως στην κορυφή των βράχων που δεσπόζουν επάνω από τον οικισμό, γύρω στα 1000 μ.Χ. υπήρχε ένα ισχυρό κάστρο, που από πολύ νωρίς αναφέρεται με το όνομα Σιδηροκάστρον»⁴.

Εικ. 2. Άποψη του βράχου Ισάρι από ΝΔ, στην κορυφή του οποίου είναι κτισμένο το βυζαντινό κάστρο του Σιδηροκάστρου. Η φυσική αυτή οχύρωση κάνει το κάστρο απροσπέλαστο από την πλευρά της πόλης (φωτ. τ. σ., 2017).

3. Π. Ν. Παπαγεωργίου, «Αι Σέρραι και τα προάστεια τα περί τας Σέρρας και η μονή Ιωάννου του Προδρομού», ΒΖ III, 1894, σ. 246. - Μ. Ε. Μ. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, τ. I, Paris, 1831, σ. 170. - K. Miller, *Itineraria romana. Römische reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916, σσ. 522 (εικ. 163), 583. - De Beaujour, *Voyage militaire dans l'empire Othoman*, τ. I, Paris, 1829, σσ. 204-206. - Schaffarik (Safarik), *Wien Jahrb.*, σσ. 46, 55. - T. L. F. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Berolini, 1839, σ. 243. - Desdevises-du-Dezert, *Géographie ancienne de la Macédoine*, Paris, 1863, σσ. 26, 49, 392. - Μ. Γ. Δήμιτσας, *Μακεδονικά, Μέρος Γ', Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις*, τ. Α', Αθήνα, 1896, σ. 686. - Tomaschek, *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung*, Wien, 1893, σ. 60. - Κ. Νικολαΐδης, *Ιστορία του ελληνισμού με κέντρον και βάσιν την Μακεδονίαν από των πανάρχαιων χρόνων μέχρι της σήμερον*, Αθήνα, 1923. - Mihailov, «La Thrace et la Macédoine jusqu'à l'invasion des Celtes», *Αρχαία Μακεδονία I*, 1970, σ. 83. - Σαμισάρης, *Ιστορική γεωγραφία, της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη, 1976, σσ. 51, 120-123. - Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., σσ. 135-207.

4. Ν. Μουτσόπουλος, «Ηράκλεια Σιντική», ό.π., σ. 176.

Οι τελευταίες όμως αρχαιολογικές ανακαλύψεις που συντελέστηκαν από Βούλγαρους αρχαιολόγους, με επικεφαλής τον καθηγητή Dr. Lyudmil Vagalinski, με τη συνδρομή Ρώσων και Γερμανών αντίστοιχα αρχαιολόγων, στην περιοχή Κοζχuh της Δημοτικής Περιφέρειας του Petrich, 1 km βορειότερα του χωριού Rupite, το οποίο με τη σειρά του βρίσκεται ΒΑ της πόλης Petrich, επανατοποθετούν την αρχαία πόλη Ηράκλεια Σιντική στη συγκεκριμένη βορειότερη αυτή περιοχή της όχθης του Στρομόνα. Η ταύτιση της πόλης έγινε με βάση Ρωμαϊκή επιγραφή που βρέθηκε το 2002, που χρονολογείται στο 308 μ.Χ., όπου ο αυτοκράτωρ Γαλέριος απευθυνόταν στους πολίτες της Ηράκλειας Σιντικής (Heraclea Sintica) ως ανταπόκριση στην έκκλησή τους για αποκατάσταση των πολιτικών τους δικαιωμάτων που τους είχαν εν τω μεταξύ αφαιρεθεί⁵. Από το 2007 οι σημαντικές αρχαιολογικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή, αποκάλυψαν πολύτιμα κτερίσματα από τις νεκροπόλεις⁶ που περιέβαλαν την άλλοτε Ελληνιστική και μετέπειτα Ρωμαϊκή πόλη⁷, χρηστικά αντικείμενα και πολύτιμα κοσμήματα από τις ρωμαϊκές οικίες της πόλης (όπως το χρυσό ρωμαϊκό περιδέραιο του 4^{ου} μ.Χ. αι. που ανακαλύφθηκε τον Αύγουστο του 2017)⁸ αλλά και αντίστοιχα αντικείμενα από τον οικιστικό τομέα των τεχνιτών⁹. Επίσης αποκαλύφθηκαν και σημαντικά δημόσια κτίρια, όπως το επιβλητικό Ελληνιστικό δημόσιο κτίριο του 4^{ου}-3^{ου} π.Χ. αι. με τη μεγάλη κλίμακα ανόδου¹⁰, η εξίσου επιβλητική Ρωμαϊκή Βασιλική του 3^{ου} μ.Χ. αι., μήκους 22 μ. και πλάτους 16 μ.¹¹, ο χώρος της Αγοράς, ένα ρωμαϊκό αναβρυτήριο

5. E. Nankov, «In search of the Founders and the Early Years of Heraclea Sintica», *Papers of the American Research Center in Sofia*, vol. 2, Proceedings of a Conference at Petrich, Bulgaria, 19-21/9/2013 titled “From Hellenistic Polis to Roman Civitas (4th c. BC – 6th c. AD)”, edited by L. Vagalinski & E. Nankov, Sofia, 2015, σ. 7.

6. J. Bozhinova, «Hellenistic and Roman Necropolis near the village of Rupite, Petrich Municipality», *Papers of the American Research Center in Sofia*, vol. 2, Proceedings of a Conference at Petrich, ό.π., σσ. 238-254.

7. L. Vagalinski, «Recent Archaeological Data about Heraclea Sintica», *Papers of the American Research Center in Sofia*, vol. 2, Proceedings of a Conference at Petrich, ό.π., σσ. 86-125.

8. I. Dikov, *Ancient Roman Gold Necklace discovered by Archaeologists in ancient city Heraclea Sintica in southwest Bulgaria*, 1/11/2017 (<http://archaeologyinbulgaria.com>).

9. Ivo D, Cholakov, «Handcraft Production in Heraclea Sintica (On Archaeological Data)», *Papers of the American Research Center in Sofia*, vol. 2, Proceedings of a Conference at Petrich, ό.π., σσ. 126-143.

10. I. Dikov, *Archaeologists discover Large Early Hellenistic Building in ancient Thracian, Greek, Roman City Heraclea Sintica near Bulgaria's Petrich*, 2/9/2015 (<http://archaeologyinbulgaria.com>).

11. I. Dikov, *Archaeologists find 3rd century AD Roman Civic Basilica in ancient City Heraclea Sintica near Bulgaria's Petrich*, 27/6/2016 (<http://archaeologyinbulgaria.com>).

ο που στολίζονταν με τρεις κεφαλές λεόντων¹², τμήματα των τειχών της πόλης, το αποχετευτικό σύστημα, ενώ η ανασκαφή συνεχίζεται απρόσκοπτα, ώστε σταδιακά να αποκαλυφθεί το σύνολο της αρχαίας πόλης που υπέφερε από τέσσερεις σεισμούς από τους οποίους ο τελευταίος (μετά το 383 μ.Χ.) ήταν και ο τελειωτικός, και ουσιαστικά η αιτία για το σταδιακό μαρασμό της ίδιας πόλης, τερματίζοντας μια σημαντική ιστορική πορεία οκτώ αιώνων συνεχούς κατοίκησης και ακμής.

Επικεντρώνοντας στην πόλη του Σιδηροκάστρου και ειδικότερα στο βυζαντινό κάστρο της πόλης, ο Ν. Μουτσόπουλος επισημαίνει: «Το οχυρό είναι θεμελιωμένο στον βράχο που δεσπόζει επάνω από την κοίτη του κρουσοβίτικου ποταμού που κυλά τα ταραγμένα νερά του στη δυτική πλευρά. Η ΝΔ πλευρά του υψώματος είναι φυσικά οχυρωμένη από τα βράχια. Η τεχνητή οχύρωση αγκαλιάζει τη ΒΑ πλευρά, που είναι επίπεδη επειδή το έδαφος εκεί είναι ομαλό... Υλικό από τις αρχαίες οχυρώσεις βλέπουμε να χρησιμοποιείται σε μεταγενέστερες επισκευές και προσθήκες του βυζαντινού κάστρου... Η κατάσταση του φρουρίου φαίνεται πως ήταν κακή, γιατί ο Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος αναγκάστηκε να το αναστηλώσει και να το ενισχύσει ανάμεσα στα έτη 1328-1341¹³. Η

Εικ. 3. Αποψη του βυζαντινού κάστρου του Σιδηροκάστρου από την επίπεδη ΒΑ πρόσβαση (φωτ. τ. σ., 2017).

12. I. Dikov, *Archaeologists discover Roman Water Fountain with Lion Heads in ancient City Heraclea Sintica near Bulgaria's Petrich*, 11/7/2016 (<http://archaeologyinbulgaria.com>)

13. «Περί μιν γαρ Θεσσαλονίκηνη ούπω πρότερον ον το Γυναικόκαστρον προσαγορευόμενον ετείχισε, και πύργον επιστήσας μεγέθει τε μέγιστον και καρτερώτατον αντισχείν προς πολεμίων μηχανάς... και περί Φεράς έτερον Σιδηρόκαστρον, και αυτό δια των τειχών το ευπαγές και λίαν οχυρόν ωνομασμένον. (Καντακουζηνός, [CSHB], I. 541.23 – I. 542.10 [14^{ος} αι.]) [Μετάφραση: Γύρω λοιπόν από την Θεσσαλονίκη οχύρωσε {ο Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος} το επονομαζόμενο Γυναικόκαστρο που δεν υπήρχε μέχρι τότε, ορθώνοντας πύργο τεράστιο και ισχυρό, ώστε να ανθίσταται στις πολιορκητικές μηχανές των εχθρών. Άλλο φρούριο οικοδόμησε στην περιοχή των Φερών το ονομαζόμενο Σιδηρόκαστρο, το οποίο έλαβε την προσωνυμία του λόγω του συμπαγούς των τειχών και της μεγάλης του ασφάλειας]. (Πηγή: *Δοκίμιο για την ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΗ στο ΒΥΖΑΝΤΙΟ-Ο Βορειοελλαδικός χώρος 4^{ος}-15^{ος} αι., Κατάλογος Έκθεσης «ΩΡΕΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ - Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο», Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης (Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002), Έκδοση Υπουργείου Πολιτισμού,*

οχύρωση του Σιδηρόκαστρου ήταν απαραίτητη στα χρόνια του εμφύλιου πολέμου ανάμεσα στους δύο Ανδρόνικους για να προστατεύονται τα σύνορα του κράτους από εξωτερικές εχθρικές εισβολές»¹⁴.

Ακολούθως περιγράφοντας τη βυζαντινή πόλη αναφέρει: «Το βυζαντινό Σιδηρόκαστρο εξαιτίας της υψομετρικής διαφοράς διαιρούνταν σε δύο μέρη, το ψηλότερο που ήταν η ακρόπολη και όπου ήταν εγκατεστημένη η φρουρά και το χαμηλότερο και πιο επίπεδο όπου βρισκόταν και ο οικισμός»¹⁵.

Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του κάστρου κατά τα έτη 1987-88, όπου ανασκάφηκαν τα θεμέλια βασιλικής και τάφοι, αλλά και η μεταγενέστερη λεπτομερειακή έρευνα του 1989¹⁶ θεμελιώνει σημαντικά την ένδειξη περί ύπαρξης οικισμού στο χώρο του κάστρου κατά τη βυζαντινή περίοδο. Εκτός από το βυζαντινό κάστρο, από τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο επιβιώνει ως τις μέρες μας και ο βυζαντινός πύργος, που η ιστορική μνήμη τον διασώζει ως πύργο του Ανδρόνικου Γ'. Περίοδος ανέγερσης του πύργου πιθανολογείται το διάστημα 1328-1341, κατά την οποία ο Ανδρόνικος είχε παράλληλα αναστηλώσει και ενισχύσει το κάστρο. Ο πύργος βρίσκεται λίγο βορειότερα της γέφυρας που ενώνει τα δύο τμήματα της πόλης, το βορεινό λοφώδες επονομαζόμενο Βαρόσι/ναγος (όπως ονομάζονταν οι περιοχές που αναπτύσσονταν έξω από τα τείχη των πόλεων ή τα οχυρωμένα κάστρα), και το πεδινό νότιο τμήμα, έχοντας τον ποταμό Κρουσοβίτη να τα διαχωρίζει, διερχόμενος ανάμεσά τους. Ο πύργος αποτελεί «μια “βίγλα” με ελάχιστα μικρά ανοίγματα και κατεστραμμένη τη ξύλινη (πιθανότατα) ανωδομή. Μια κατασκευή, που ίσως είχε σχέση με τον έλεγχο της διέλευσης από τη γέφυρα»¹⁷.

⁹ Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Θεσσαλονίκη, Παραγωγή Καταλόγου: Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, Αθήνα, 2001, σσ. 38-39).

¹⁴ Ν. Μουτσόπουλος, «Ηράκλεια Σιντική», ό.π., σ. 177.

¹⁵ ό.π., σ. 182.

¹⁶ *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, τ. 44 (1989), Μέρος Β' 2 - Χρονικά, σσ. 383-385. Σχεδόν σε όλα τα στρώματα μαζί με εφραλωμένη βυζαντινή κεραμική βρέθηκε και κεραμική της εποχής του Σιδήρου, της κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, αποδεικνύοντας τη συνεχή χρήση του χώρου. Η έως τώρα απουσία κεραμικής και γενικότερων ευρημάτων από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους δηλώνει και την εγκατάλειψη του χώρου κατά την περίοδο αυτή. Η βασιλική κτίστηκε κατά τους βυζαντινούς χρόνους, ενώ μετά την καταστροφή της οργανώθηκε το νεκροταφείο, που με βάση τη βυζαντινή εφραλωμένη κεραμική χρονολογείται στον 13ο-14ο αι. Συγχρόνως ιδρύεται και μεταγενέστερο κτίσμα που καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα, το οποίο πρέπει να αποτελούσε το ταφικό παρεκκλήσιο. Το νεκροταφείο πρέπει να ήταν σε χρήση ως τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, περίοδο στην οποία θα πρέπει να αποδοθούν οι ταφές των ανώτερων στρωμάτων.

¹⁷ Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, «Οι μεταμορφώσεις του αστικού χώρου στο Σιδηρό-

Εικ. 4. Το τρίτοξο πέτρινο γεφύρι, κατασκευασμένη κατά την ηπειρώτικη τυπολογία, πάνω από τον ποταμό Κρουσοβίτη (γέφυρα του Κρουσοβίτη ή γέφυρα του Σταυρού) που ένωνε τα δύο τμήματα της πόλης, σε φωτογραφία των αρχών του 20^{ου} αι. Πίσω από τη γέφυρα διακρίνεται ο βυζαντινός πύργος του Ανδρόνικου Γ περιστοιχιζόμενος από τις οικίες στο λοφώδες Βαρόσι (Πηγή: Βασίλης Τζανακάρης, Το ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟ επί πτερυγών ιστορίας, έκδοση Δήμου Σιδηροκάστρου, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 37).

Β. ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ

Η οθωμανική κατάκτηση έλαβε χώρα στις αρχές του τελευταίου τέταρτου του 14^{ου} αι.¹⁸, στις 20 Σεπτεμβρίου 1383¹⁹, επί Μουράτ Α²⁰, όπως μνημονεύει και ο Εβλιά Τσελεμπή²¹, με την πόλη να καταλαμβάνεται από τον Εβρενός Μπέη και τον Τιμουρκάς²². Εκτιμώντας την τύ-

καστρο», Δήμος Σιντικής: *Ο Χώρος και η Ιστορία του*, Ειδική έκδοση Δήμου Σιντικής για τα 100 χρόνια από την απελευθέρωση της Σιντικής, 2014, σ. 430.

18. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, Paris, 1956, σ. 566. - Π. Θ. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών*. Αθήνα. 1966, σσ. 51 κ.ε.

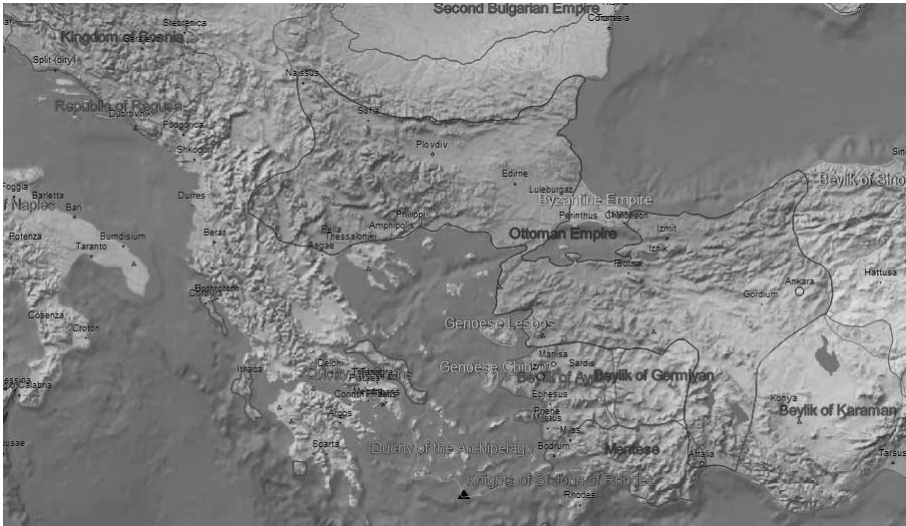
19. Michael Kiel, «Demirhisar», *Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi*, 1988-2013, τόμος 9, σ. 151.

20. Διαδέχθηκε τον πατέρα του Ορχάν στον θρόνο, μετά τον θάνατο του τελευταίου το 1362, και παρέμεινε μέχρι το 1389, χρονολογία διεξαγωγής της ιστορικής μάχης του Κοσσυφοπεδίου, όπου οι Οθωμανοί, πέτυχαν την πολύ σημαντική και ιστορική νίκη του μουσουλμανικού στοιχείου επί των ορθόδοξων Σέρβων, στη διάρκεια της οποίας ο ίδιος ο Μουράτ Α΄ σκοτώθηκε.

21. Εβλιά Τσελεμπή, *ό.π.*, σ. 93.

22. Αθ. Καραθανάσης, «Γενικό Ιστορικό Σημείωμα», Δήμος Σιντικής: *Ο Χώρος και η Ιστορία του*, *ό.π.*, σ. 306.

χη του βυζαντινού χριστιανικού πληθυσμού μετά την κατάκτηση ο Ν. Μουτσόπουλος θεωρεί ότι αυτός «είχε εξαφανιστεί ... γιατί το κάστρο θα πρόβαλε ασφαλώς αντίσταση»²³. Σημειώνει ότι «στους πρόποδες του λόφου και απέναντι από το ποτάμι, όπου είναι ο αρχαιότερος ιστορικός πυρήνας, το Βαρόσι, εγκαταστάθηκαν»²⁴ οι Οθωμανοί κατακτητές.

Εικ. 5. Χάρτης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα 1389 (με πιο σκούρα διαβάθμιση σημειώνεται ο γεωγραφικός χώρος επέκτασης των Οθωμανών), με το σύνολο σχεδόν της Θράκης και της Μακεδονίας να έχει κατακτηθεί. Παραμένει ο βυζαντινός θύλακας περίξ της Κωνσταντινούπολης, ενώ υφίστανται ακόμα και τα Μπείλίκια της Μικράς Ασίας (Πηγή: <http://www.runningreality.org>).

Εδώ θα πρέπει να τονιστεί η τακτική της οθωμανικής επέκτασης μετά την κατάκτηση των νέων εδαφών, όπου σύμφωνα με τις επιταγές της Ισλαμικής αρχής του *aman*²⁵, όσες πόλεις αντιδρούσαν θετικά στο

23. Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 184.

24. ό.π.

25. Η έννοια του *aman* σημαίνει «ασφάλεια», «γαλήνη της ψυχής», «εμπιστοσύνη» και προέρχεται από τη λέξη *Amānah* (أمانة), που σημαίνει πίστη, και χρησιμοποιείται σε πολλά σημεία στο Κοράνι. Στο 3^ο και 4^ο μέρος του Κορανίου δίνονται κυρίως οι έννοιες του πιστού, του απίστου, για τον αγώνα που θα πρέπει να κάνει ο καθένας για να παραμείνει κάτω από τις εντολές του Αλλάχ για την υπεράσπιση της πίστης του. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα πιο σημαντικά εδάφια που αφορούν την έννοια του *aman*: Από το 3^ο Μέρος: 3^ο Μέρος - εδάφιο 4 (θα δηλώνεται με τον τύπο συντομογραφίας 3-4 εφεξής)/«Εκείνοι που αρνούνται τα εδάφια του ΑΛΛΑΧ, θα υποφέρουν από φρικτά βασανιστήρια», - 3-10/«Ούτε οι περιοσίτες τους, αλλ' ούτε και τα παιδιά τους θα ωφελήσουν σε τίποτα τους απίστους, μπροστά στον ΑΛΛΑΧ. Οι ίδιοι αυτοί δεν θ' αποτελέσουν τίποτε

κάλεσμα για παράδοση είχαν θετική μεταχείριση από τους Οθωμανούς, με εξασφάλιση προνομίων για τους κατοίκους, παραμονή του χριστιανικού πληθυσμού στις εστίες τους, και με παράλληλη διατήρηση των εκκλησιών τους, σε αντίθεση με όσες πόλεις επέλεξαν την αντίσταση, όπου η κατάληξη ήταν μοιραία, με άλωση της πόλης επί τριήμερο, με παράλληλες σφαγές και δημιουργία στρατιών σκλάβων προς πώληση και φυσικά με μετατροπή των εκκλησιών σε τζαμιά ή *mescid*²⁶. Κατ' αυτή τη επαγωγική συλλογιστική και λόγω του ότι στον αρχικό βυζαντινό πυρήνα εγκαταστάθηκαν Οθωμανοί, ο Ν. Μουτσόπουλος θεωρεί ότι η πόλη αντιστάθηκε και ότι μετά την κατάκτηση αλώθηκε, με τους Οθωμανούς να εγκαθίστανται στο βυζαντινό θύλακα του Βαροσίου. Παρ' όλη την έλλειψη αρχαιολογικών στοιχείων για βυζαντινό οικισμό εκτός του κά-

άλλο, παρὰ καύσιμο για την Φωτιά», - 3-11/«Αρνήθηκαν τα Σημεία Μας κι ο ΑΛΛΑΧ τους τιμώρησε για τις αμαρτίες τους. Γιατί ο ΑΛΛΑΧ είναι αυστηρός στις τιμωρίες του», - 3-56/«Κι όσο αφορά εκείνους που αρνήθηκαν την Πίστη, θα τους τιμωρήσω με σκληρά βασανιστήρια, σ' αυτόν τον κόσμο και τον άλλο, και κανείς δεν θα βρεθεί να τους βοηθήσει», - 3-57/«Κι όσο γι αυτούς που πίστεψαν κι έκαμαν το καλό, ο ΑΛΛΑΧ θα τους ανταμείψει ολοκληρωτικά», - 3-64/«Ω! Λαέ της Βίβλου! Ελάτε μαζί να συμφωνήσουμε για τις διαφορές ανάμεσά μας», - 3-87/«Γι αυτούς (σ.τ.σ. τους απίστευτους) η αμοιβή είναι ότι, η κατάρα του ΑΛΛΑΧ, των Αγγέλων κι όλης της ανθρωπίνης γενιάς θα πέσει πάνω τους», - 3-88/«Σ' αυτή για πάντα θα μένουν χωρίς η ποινή τους να λιγοστέψει, κι ούτε να περιμένουν τη διακοπή της», - 3-89/«Εκτός απ' αυτούς που μετανόησαν, έπειτα απ' αυτό, και διορθώθηκαν. Τότε ο ΑΛΛΑΧ είναι Πολυεπειδικής Πολυεύσπλαχνος», - 3-89/«Έργο του ΑΛΛΑΧ είναι ακόμη να ξεκαθαρίσει εκείνους που είναι πραγματικά πιστοί και να καταστρέψει εκείνους που αντιστέκονται στην Πίστη (τους άπιστους)», - 3-151/«Θα σκορπίσουμε τον τρόμο στις καρδιές των απίστων, γιατί ταίριασαν τον ΑΛΛΑΧ μ' άλλους συνεταιρούς που δεν έχουν καμία ένδειξη ότι είναι θεοί. Η κατοικία τους θα είναι η Φωτιά», - 3-172/«Εκείνων που απάντησαν στο κάλεσμα του ΑΛΛΑΧ μετά τον τραυματισμό τους, όσοι ανάμεσά τους έκαμαν το καλό και αρνήθηκαν την αμαρτία, αυτοί θα έχουν μεγάλη αμοιβή». Από το 4^ο Μέρος: 4-56/«Όσοι αρνήθηκαν τα σημεία μας, σύντομα θα τους κάψουμε με την Φωτιά κι όσες φορές θα ψήνονται τα δέρματά τους, θα τ' αντικαταστήσουμε με άλλα δέρματα, ώστε να δοκιμάζουν συνεχώς το βασανισμό», - 4-57/«Εκείνοι όμως που πίστεψαν και έκαναν τις καλές πράξεις, θα τους εισάγουμε στον Παράδεισο», - 4-84/«Πολέμα λοιπόν υπέρ του ΑΛΛΑΧ. Ευθύνη δεν έχεις παρά μόνο για τον εαυτό σου. Να ξεγελάσεις τους πιστούς στη μάχη. Ίσως ο ΑΛΛΑΧ αναχαιτίσει τη δύναμη των απίστων», - 4-90/«Αν ο ΑΛΛΑΧ ήθελε θα τους υποκινούσε (σ.τ.σ. τους απίστευτους) εναντίον σας. Έτσι, αν αποσυρθούν από εσάς, και δεν σας σκοτώσουν και συνάμα σας στείλουν εγγυήσεις για ειρήνη, τότε ο ΑΛΛΑΧ δεν θα σας ανοίξει το δρόμο, για να τους πολεμήσετε (σ.τ.σ. εννοεί ότι δεν θα πρέπει να πολεμήσουν και τιμωρήσουν τους απίστευτους αν αυτοί συνθηκολογήσουν)» (Πηγή: *ΤΟ ΙΕΡΟ ΚΟΠΑΝΙΟ και μετάφραση των Εννοιών στην Ελληνική Γλώσσα*, Έκδοση από το συγκρότημα του Βασιλιά Φαχτ [μπιν Αμπντουλαζίζ Άλ Σαούντ] της Σαουδικής Αραβίας με την εποπτεία του Υπουργείου Ισλαμικών Υποθέσεων, Βακουφίων και Ιερού Κηρύγματος του Βασιλείου της Σαουδικής Αραβίας, Μεδίνα Μουνάββαρα, Σαουδική Αραβία, 2000).

26. Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, New York, 2003, σ. 68.

στρου, ο Γ. Στιβαρός στο άρθρο του 1878 αναφέρει για υπολείμματα παλαιότερης βυζαντινής κατοίκησης στο Βαρόσι, που αποτελούσε το βόρειο οικιστικό πυρήνα του οικισμού (αναπτυσσόταν βορειότερα της γέφυρας του Κρουσοβίτη): «Εκ τούτων η κωμόπολις Δεμίρ Ισσάρ δύναται τις να είπη ότι κατά τας αρχάς της εκατονταετηρίδος ταύτης ήτο σχεδόν καθαρώς τουρκική· ολίγω ύστερον ήρξατο λαμβάνων ζωήν τινα ο αφανής και ασήμαντος ελληνισμός της, μόλις δε προ 30 ετών ενισχύθη ούτος αρκούντως, ώστε να αποτελέσει κοινότητα αυτοτελή ελληνικήν και κατά την συνοικίαν εντελώς σχεδόν χωριζόμενην του τουρκικού οικισμού, νυν δε δυναμένην δικαίως να θεωρηθή ως επίκαιρον κέντρον του εν τω μέρει τούτω της Μακεδονίας Ελληνισμού. Προ της αρχαιότερας όμως εκείνης τουρκικής κατοχής της βεβαίως σχεδόν δύναται να εικάση τις ότι η κωμόπολις αύτη ήτο πολύ μεγαλειότερα ή νυν, εκτεινομένη και εκεί, όπου σήμερον εφ' ικανής εκτάσεως είνε αμπελώνες, και δη ελληνική. Τω όντι ολίγω περαιτέρω της βορείου εισόδου της χαράδρας, εις ικανήν έκτασιν προ ολίγων ετών ηδύνατο να ίδη τις τα ίχνη θεμελίων οικιών πολλών, σωρούς συντετριμμένων κεράμων, αφ' ων πάντων εκαθαρίσθη νυν το έδαφος, κατ' επιφάνειαν τουλάχιστον, και εν αυτώ εφυτεύθησαν άμπελοι· παραδόσις δε τις καθαρά λέγει ότι “εκεί ήτο χριστιανικός μαχαλάς”. Εν τω αυτώ χώρω νυν λαγούμ-μπαίρ τουρκιστί λεγομένω και προ μιας πεντηκονταετίας κατά τους λόγους των γερόντων συνδένδρω, υψούται επί της αριστεράς τω αναβαίνοντι όχθης του ποταμίου λοφίσκος τυμβοειδής, καλούμενος Άγιος Ηλίας, εφ ου νυν, το νεκροταφείον των Γύφτων, και ολίγω κατωτέρω ναός μικρός, ερείπιον νυν, της Παναγίας, περί ον νεκροταφείον των Χριστιανών. Ουδέν ίχνος τουρκικού νεκροταφείου, οποίον βεβαίως θα εσώζετο, εάν υπήρχε ποτέ, ουδ' άλλο τι ενθυμίζον Τούρκους· μόνον δε Άγιος Ηλίας, ναός βέβαια και ούτος κατά τον ελληνικόν τρόπον επί καταλλήλου χώρου επί κορυφής δηλονότι λοφίσκου»²⁷. Και λίγο παρακάτω στη διήγησή του αναφέροντας τα ερείπια των παλαιών εκείνων οικιών τους χαρακτηρίζει ως «οίκους μεγάλους, οποίους προϋπάρξαντας εδεικνυον τα ερείπια»²⁸. Με βάση την παραπάνω μαρτυρία του Γ. Στιβαρού ο Ν. Μουτσόπουλος αναπτύσσει τη θεωρία του περί αντίστασης της πόλης κατά την επέκταση του οθωμανικού κράτους.

Η θεώρηση αυτή είναι σε κάθε περίπτωση ελεγχόμενη, αφού είναι καταγεγραμμένη η μη ληλασία της πόλης από τους Οθωμανούς μετά την κατάκτηση, καθώς παρόλο ότι αντιστάθηκαν σε μια πρώτη φάση,

27. Γ. Στιβαρός (υπογράφει με το μονόγραμμα Σ. το άρθρο), «Υπομνηματικά τινες σημειώσεις περί Δεμίρ Ισσαρίου», φιλολογικό περιοδικό *Παρνασσός*. Έκδοση Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, τόμος Β', τεύχος 7 (Ιούλιος), 1878, σσ. 531-532.

28. ό.π., σ. 532.

ακολουθώς, μετά την πτώση των Σερρών, και μετά από σύσκεψη των προκριτών και της φρουράς αποφασίστηκε η παράδοση του φρουρίου και της πόλης, αφού η όποια αντίσταση θεωρήθηκε ότι θα ήταν άσκοπη και ανώφελη²⁹. Είναι εξάλλου σαφής και η σημαντική αριθμητική υπεροχή της μη μουσουλμανικής κοινότητας κατά την πρώτη απογραφή του 1444 που αντιστοιχούσε στα 4/5 του συνόλου.

Ιστορικά αναφέρεται ότι ο Μουράτ Α΄ επισκέφθηκε για πρώτη φορά την πόλη του Δεμίρ-Χισάρ τη χρονιά της κατάκτησης, το 1383, όταν κατευθυνόταν στη Δυτική Μακεδονία³⁰. Δύο χρόνια μετά την κατάκτηση, το 1385, πραγματοποίησε και τη δεύτερη επίσκεψή του, στο πλαίσιο εκστρατείας του στη Σερβία, θεμελιώνοντας το μεγαλοπρεπές *Eski Camii*/Παλαιό Τζαμί με τον υψηλό μιναρέ αλλά και το υδραγωγείο³¹.

Γ. ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Δεν έχουμε πληροφορίες για την ακριβή χρονολογία εγκατάστασης του οθωμανικού πληθυσμού στον οικισμό. Πολύ σημαντική πηγή πληροφοριών παρέχουν τα κατάστιχα των απογραφών του πληθυσμού, των ετών 1444, 1453, 1464/65, 1478/1479, 1519, 1530 και 1569 που δίνουν συγκεκριμένα απογραφικά στοιχεία για το σύνολο του πληθυσμού. Στον Πίνακα 1 δίνονται όλα τα πληθυσμιακά στοιχεία ανά εθνότητα και περίοδο, με το αντίστοιχο ποσοστό τους επί του συνόλου του πληθυσμού. Κατ' αυτόν τον τρόπο γίνονται άμεσα αντιληπτές οι μεταβολές που προέκυψαν κατά τη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

Σύμφωνα με την πρώτη αναφερόμενη απογραφή του 1444 υπήρχαν 135 νοικοκυριά, από τα οποία 25 ήταν μουσουλμανικά και τα υπόλοιπα 110 μη μουσουλμανικά³². Στην αρχική αυτή λοιπόν φάση δημιουργίας του οθωμανικού πληθυσμού οι μουσουλμανικές οικογένειες αποτελούσαν μόνο το 18,5% του συνόλου.

Στην απογραφή του 1453 καταγράφονται 313 νοικοκυριά (υπερδιπλασιασμός των κατοίκων σε σχέση με το κοντινό 1444), με 79 μουσουλμανικές οικογένειες και 22 χήρες, ενώ παράλληλα καταγράφονται και 162 μη μουσουλμανικές οικογένειες, 24 εργένηδες και 26 χήρες³³. Στην απογραφή αυτή οι μουσουλμανικές οικογένειες αποτελούν πια το 32,3% (περίπου το 1/3) του συνόλου, ποσοστό που στην πρώιμη αυτή περίοδο θα διατηρηθεί σταθερό εφεξής.

29. Άννα Τολουδή, *Σιντική - Ιστορία και παραδόσεις*, Σέρρες, 1983, σσ. 50-51.

30. ό.π., σ. 55.

31. Αθ. Καραθανάσης, ό.π.

32. Michael Kiel, ό.π.

33. ό.π.

Σύμφωνα με την επόμενη απογραφή του 1464/65³⁴ υπήρχαν 269 νοικοκυριά, από τα οποία λιγότερο από το 1/3 (81 νοικοκυριά) αντιστοιχούσαν σε μουσουλμανικές οικογένειες, ενώ τα υπόλοιπα 188 νοικοκυριά σε μη μουσουλμανικές οικογένειες, καθιστώντας το ποσοστό επί του συνόλου παρόμοιο σε σχέση με την προηγούμενη απογραφή. Η αύξηση του 1453 σε 313 οικογένειες και η υποχώρηση σε 269 το 1464/65 δεν έχει πλήρη αντιστοιχίση με το αριθμητικό μέγεθος του πληθυσμού, καθώς κάθε οικογένεια αποτελούνταν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο από 5,3-5,5 άτομα κατά μέσο όρο, ενώ τα νοικοκυριά των εργένηδων αντιστοιχούσαν σε ένα μόνο άτομο/νοικοκυριό. Οι χήρες από την άλλη πλευρά υπάρχει περίπτωση, σε κάποιο ποσοστό, να μην είχαν αποκτήσει παιδιά (οπότε και πάλι μιλάμε για οικογένειες του ενός ατόμου) αλλά ακόμα και να είχαν αποκτήσει, ποτέ δεν έφταναν στον μέσο όρο των ατόμων/οικογένεια, καθώς το νοικοκυριό αυτό υπολειπόταν πάντοτε κατά ένα μέλος, αυτό του πατέρα.

Το 1478 καταγράφεται ότι το Δεμίρ-Χισάρ ενώθηκε με το Μελένικο και έγινε τιμάριο του Nesih Paşa, αποτελώντας μαζί έναν ορζώνα, ενώ τρία χρόνια αργότερα το 1481 σημειώνεται ως τιμάριο του Ishak Paşa³⁵. Στην απογραφή του 1478/79 έχουμε μια πολύ σημαντική αύξηση του πληθυσμού κατά 44% (σε σχέση με την προηγούμενη απογραφή του 1464/65). Οι μουσουλμανικές οικογένειες ανέρχονται σε 128, ενώ παράλληλα απογράφονται και 34 χήρες. Όσον αφορά τους μη μουσουλμάνους απογράφονται 149 χριστιανικές οικογένειες, 15 εργένηδες και 63 χήρες³⁶. Το ποσοστό των μουσουλμανικών ανέρχεται στο 40% περίπου επί του συνόλου (σε σύγκριση με το 30% της απογραφής του 1464/65), ένα ποσοστό που θα παραμείνει αναλλοίωτο και στην επόμενη απογραφή του 1519, στοιχείο που καταδεικνύει τη διατήρηση ενός πληθυσμού που προήλθε από τις σημαντικές πληθυσμιακές αυξήσεις του 15^{ου} αι., με μια παράλληλη εξισορρόπηση των μουσουλμανικών και μη μουσουλμα-

34. Στοιχεία πληθυσμού σύμφωνα με τα κατάστιχα των απογραφών του 1464/65, 1519 και 1569 (με παράλληλη σύγκριση με τις γειτονικές πόλεις: Σέρρες, Δράμα, Ζίγνα και Καβάλα) δίνονται στη μελέτη της Αμιλίας Στεφανίδου, *Η πόλη-λιμάνι της Καβάλας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας: Πολεοδομική Διερεύνηση (1391-1912)*, (Διδακτορική Διατριβή), ΑΠΘ-Πολυτεχνική Σχολή-Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Έκδοση Φωτοαντιγραφική, Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 1991, σσ. 29-43. Στην μελέτη αυτή της Στεφανίδου θα πρέπει να γίνει μία διόρθωση στον Πίνακα σε σχέση με τα στοιχεία του χριστιανικού πληθυσμού για το έτος 1519, καθώς δεν έχουν προστεθεί οι 33 χριστιανές χήρες. Το σωστό άθροισμα των χριστιανικών οικογενειών ήταν 265 και όχι 232 (όπως αναγράφεται στον Πίνακα της μελέτης της) - Πηγή πρόσθετων στοιχείων: Michael Kiel, «Demirhisar», *Türkiye Diyanet Vakfi, İslaâm Ansiklopedisi*, 1988-2013, τόμος 9, σ. 151.

35. Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 182.

36. Michael Kiel, ό.π.

νικών οικογενειών (αν και πάλι οι μουσουλμανικές οικογένειες υπολείπονταν του συνόλου).

Στην απογραφή του 1519, οι μουσουλμανικές οικογένειες αποτελούν και πάλι το 40% του συνόλου. Απογράφονται 122 μουσουλμανικές οικογένειες και 33 εργένηδες. Η αύξηση των ποσοστών των μουσουλμανικών νοικοκυριών στις απογραφές του 1478/79 και 1519 μπορεί να οφείλεται είτε στους μαζικούς εποικισμούς μουσουλμανικού στοιχείου στην περιοχή, κυρίως Γιουρούκων (yöğük), εποικισμοί που καταγράφονται και αργότερα (κατά τα έτη 1543, 1584, 1586, 1591 και 1642³⁷), είτε σε φαινόμενα εθελούσιου εξισλαμισμού, τακτική που είχε ως κύριο στόχο την απολαβή συγκεκριμένων προνομίων, αντιστοίχων με αυτών που απολάμβαναν οι μουσουλμάνοι (με κυριότερη την εξαίρεση από τους φόρους, αλλά και τη δυνατότητα να διεκδικούν την ανέλιξή τους σε δημόσια αξιώματα). Αντίστοιχα απογράφονται 205 χριστιανικές οικογένειες, 27 εργένηδες και 33 χήρες, που αντιστοιχούν στο 60% του συνόλου³⁸.

Κατά την απογραφή των προσόδων της περιόδου 1526-1528, η περιοχή του Δεμίρ-Χισάρ καταγράφεται ως σουλτανικό χάσι, με σύνολο προσόδων 40.360 ακτσέδες, που δείχνει και τη σημαντική ανάπτυξη του οικισμού, όταν οι αντίστοιχες πρόσοδοι για τις γειτονικές πόλεις της

Ζίχνας ήταν 49.950 ακτσέδες, των Σερρών που ήταν το εμπορικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής ήταν 188.301 ακτσέδες και Δράμας 51.374 ακτσέδες³⁹.

Εικ. 6. Ασημένια νομίσματα (Ακçe/Ακτσέδες) διαφόρων αξιών που αποτελούσαν την πρωταρχική νομισματική μονάδα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Συλλογή: Β. Κωστοβασίλης).

37. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, ό.π., σσ. 49-55.

38. Michael Kiel, ό.π. - Στοιχεία πληθυσμού σύμφωνα με τα κατάστιχα της απογραφής του 1519 δίνονται στη μελέτη της Αμιλίας Στεφανίδου, *Η πόλη-λιμάνι της Καβάλας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, ό.π., σσ. 29-43. - Πηγή πρόσθετων στοιχείων: Michael Kiel, «Demirhisar», ό.π., σ. 151.

39. N. Todorov, *Η Βαλκανική Πόλη, 15^{ος} - 19^{ος} αιώνας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1986, τόμος Β', σσ. 655-657.

Σύμφωνα με την επόμενη απογραφή του 1530 έχουμε αύξηση του συνολικού πληθυσμού, με το μουσουλμανικό στοιχείο ως ποσοστό του συνόλου να αντιστοιχεί στο 1/3 του συνόλου. Η μείωση του μουσουλμανικού στοιχείου ως ποσοστού οφείλεται κυρίως στην καθαρή αύξηση του μη μουσουλμανικού στοιχείου με την άφιξη νέων μη μουσουλμανικών οικογενειών, στοιχείο που δείχνει και τη δυναμική εξέλιξης του οικισμού που εικονογραφείται αναλυτικά και στον Πίνακα 1, όπου παρατίθενται και τα επιμέρους σύνολα των διαφορετικών πληθυσμιακών ενότητων. Στο συγκεκριμένο Πίνακα εκτός από τις ως άνω αναφερόμενες απογραφές έχουν καταχωρηθεί πληροφορίες και για άλλες περιόδους μέσα από κείμενα περιηγητών (τα πλέον αξιόπιστα μετά από ανάλυση) αλλά και στοιχεία από μελετητές της περιόδου, ώστε να σχηματιστεί μια συνολική εικόνα για τη δυναμική του οικισμού σε όλη τη διάρκεια της μακρόχρονης οθωμανικής κυριαρχίας. Περισσότερο όμως ασφαλή και τεκμηριωμένα θα πρέπει να θεωρούνται τα στοιχεία των απογραφών. Στην απογραφή λοιπόν του 1530 καταγράφονται 108 μουσουλμανικές οικογένειες και 48 εργένηδες, που αντιστοιχούν ακριβώς στο 1/3 του συνόλου, καθώς και 252 μη μουσουλμανικές οικογένειες, 38 εργένηδες

Εικ. 7. Μουσουλμάνοι έποικοι έξω από παραδοσιακό φούρνο, περί την πλατεία εμπορίου/κεντρική αγορά (Πηγή: Νικ. Παν. Σκαρλάτος, Σιδηρόκαστρο - Αιώνια Πόλη του Κάστρου, Σιδηρόκαστρο: Τυποτεχνική Σιδηροκάστρου, 2005, σ. 84. Η φωτογραφία ανήκει στα Γενικά Αρχεία του Κράτους/Γ.Α.Κ., Αρχεία Ν. Σερρών, Αρχείο φωτογραφιών Περιφέρειας Σερρών).

και 23 χήρες⁴⁰.

Στην απογραφή του 1569 έχουμε την περαιτέρω σταθεροποίηση του ποσοστού των μουσουλμανικών οικογενειών στο 1/3 του συνόλου. Απογράφονται 152 μουσουλμανικές οικογένειες και 309 μη μουσουλμανικές⁴¹.

Η επόμενη αναφορά για τα πληθυσμιακά μεγέθη γίνεται στα τέλη του 16^{ου} αι. όπου έχουμε ένα σύνολο 147 μουσουλμανικών οικογενειών, και 34 εργένηδων, καθώς και 261 χριστιανικών οικογενειών και 118 εργένηδων, με το ποσοστό των μουσουλμανικών οικογενειών να παγιοποιείται για μια ακόμη φορά στο 1/3 του συνόλου⁴².

Επόμενη μνεία για το Δεμίρ-Χισάρ έχουμε στα 1626, όταν ο Σουλτάνος Μουράτ Δ΄ για να περιοριστούν οι αυθαιρεσίες των κατά τόπους διοικητών έστειλε τον Κενάν Πασά ως επίτροπό του στις ευρωπαϊκές επαρχίες (Θράκη, Μακεδονία, Βουλγαρία). Ο Κενάν Πασάς έλαβε τα ανάλογα μέτρα ως προς τους αγάδες που εκμεταλλεύονταν το μη μουσουλμανικό στοιχείο, όπως για παράδειγμα τον Κούλογλη από το Δεμίρ-Χισάρ, που ήταν «κακός αβάνης εις όλην την Βουλγαρία και την Μακεδονία»⁴³, αποκαθιστώντας με αυτόν τον τρόπο την τάξη στις συγκεκριμένες περιοχές.

Ο Χατζή Κάλφα που επισκέφθηκε την πόλη στα 1648 μιλά περί εγκαταλειμμένου κάστρου με τη φράση «λόγω του ότι δεν ήταν πια χρησιμιο⁴⁴, ήταν εγκαταλειμμένο»⁴⁵, επιβεβαιώνοντας τη μη χρήση του κάστρου από τους Οθωμανούς.

Η κλασική περιγραφή του Εβλιά Τσελεμπί που διέμεινε στην πόλη για τρεις ημέρες στα 1668, είναι πολύ σημαντική, παρόλο ότι είναι γενικόλογη. Υπερβάλλει ως προς τα πληθυσμιακά δεδομένα της, όπως εξάλλου κάνει και σε παρόμοιες περιπτώσεις, η αξία της όμως παραμένει, λόγω του ότι είναι αποδεδειγμένο ότι δίνει πιστές περιγραφές για

40. Michael Kiel, ό.π.

41. Αμιλία Στεφανίδου, ό.π., σσ. 29-43.

42. Michael Kiel, ό.π., σσ. 151-152.

43. Π. Πένας, *Σερραϊκά Χρονικά*, τ. Α΄, Αθήνα, 1940, σ. 40.

44. Η γενική εγκατάλειψη των φρουριών και των τειχών σε πολλές πόλεις που δεν βρίσκονταν στην παραμεθόρια γραμμή του διαρκώς επεκτεινόμενου οθωμανικού κράτους προς τη Δύση (στην κάθε χρονική περίοδο επέκτασης) ήταν ένα αναμφισβήτητο γεγονός. Τα τείχη και τα κάστρα είχαν χάσει πια τη χρησιμότητά τους (σε περίπτωση που αυτά δεν ήταν στην παραμεθόριο γραμμή της αυτοκρατορίας), λόγω ακριβώς της ασφάλειας που υπήρχε στα εσωτερικά εδάφη της, εγκαθιδρύοντας μια πολιτική σταθερότητας και ασφάλειας, που εύστοχα αποκαλείται «Οθωμανική ειρήνη»/Pax Ottomana (Προλογικό σημείωμα Σπ. Ασδραχά στο βιβλίο του Ν. Τοδορόν, *Η Βαλκανική Πόλη, 15^{ος} - 19^{ος} αιώνας*, Αθήνα 1986, τόμος Α΄, σ. 8). - Δ. Κιτσίκης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας [1280-1924]*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2003, σσ. 158, 160).

45. Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., σσ. 182-183.

τη μορφή και τα μνημεία των πόλεων που επισκέπτονταν. Η περιγραφή αυτή (που θα εξετάσουμε αναλυτικά σε επόμενο σημείο της μελέτης ως προς την αναφορά της για τα μνημεία της πόλης) αναφέρει τα εξής κύρια σημεία: Το φρούριο δεν κατοικείται και όλοι οι κάτοικοι μένουν εκτός του φρουρίου⁴⁶, ενώ παράλληλα δίνει έναν υπερβολικό αριθμό κατοικιών, μιλώντας για 1.600 κεραμιδοσκεπάστα σπίτια. Τέλος περιγράφει εν συντομία και τα υπόλοιπα δημόσια κτίρια⁴⁷. Κατ' αυτόν τον τρόπο είναι δεδομένο ότι η περιγραφή αυτή δεν μπορεί να σταθεί ως αξιόπιστη μαρτυρία σε σχέση πάντα με τα πληθυσμιακά μεγέθη και μάλιστα χωρίς καμία ανάλυση ως προς τη σύνθεση των διαφόρων εθνοτήτων.

Η επόμενη γενική πληροφόρηση έρχεται από τις αρχές του 18^{ου} αι., όταν το 1715 πέρασαν από την πόλη τα οθωμανικά στρατεύματα και ο Κωνσταντίνος Διοικητής που τα συνόδευε περιγράφει: «Το Ντεμίρ-Χισάρ κείται στην άκρη κοιλάδας μεταξύ των βουνών είναι ένας μεγάλος *καζαμπάς*⁴⁸ (σ.τ.σ. μη οχυρωμένος οικισμός) και από πάνω, στην κορυφή του βουνού, υπάρχει ένα παλαιό φρούριο... Τα περίχωρα παράγουν πολύ ρύζι, βαμβάκι και άλλα προϊόντα. Υπάρχουν, επίσης, πολλά αμπέλια και κήποι, καθώς και μεταλλεία σιδήρου»⁴⁹. Στη συγκεκριμένη αναφορά δεν δίνεται κάποιο στοιχείο σε σχέση με τα πληθυσμιακά μεγέθη.

Το φθινόπωρο του 1807 ο J.-J. Tromelin, που ήταν ένας από τους αξιωματικούς του Ναπολέοντα που στάλθηκαν μυστικά στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ώστε να συντάξει αναλυτικά υπομνήματα αναγνώρισης εδάφους (*mémoires et reconnaissances*), μας δίνει μια σημαντική περιγραφή για σημεία της πόλης που έως τότε δεν είχαν αναφερθεί. Περιγράφει τον πρόχειρο περιμετρικό τείχος που στη συνέχεια, το 1832, καταγράφει σε χάρτη ο Wilhelm von Chabert (-Ostland), αλλά και τους μύλους που υπήρχαν στην πόλη που εκμεταλ-

46. Εβλιά Τσελεμπί, ό.π. Η ίδια εικόνα του «ερημωμένου φρουρίου» καταγράφεται και το 1915 από τον ανταποκριτή των Times Κρόφορντ Πράις στο βιβλίο του *Βαλκανικοί Αγώνες* (Λίλα Θεοδορίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 429).

47. Εβλιά Τσελεμπί, ό.π.

48. «Ο όρος “καζαμπάς” (*kasaba*) χρησιμοποιείται στα έγγραφα για να υποδηλώσει έναν οικισμό αστικού τύπου, που έχει ξεπεράσει το χωριό σε μέγεθος και σπουδαιότητα, αλλά δεν έχει ακόμη αποκτήσει τις διαστάσεις και την εμφάνιση πόλης (*şehir*). Ο *καζαμπάς* ήταν ένας μη οχυρωμένος οικισμός, με πληθυσμό που απασχολείτο στο εμπόριο και τη χειροτεχνία. Όπως κάθε πόλη, κάλυπτε μια ορισμένη εδαφική περιοχή, αλλά είχε λίγα μόνο δημόσια κτίρια». (Γ. Κοτζακιώτης, «Το Σιδηρόκαστρο και η περιοχή του στα γεωγραφικά και ταξιδιωτικά κείμενα», *Δήμος Σιντικής: Ο Χώρος και η Ιστορία του*, ό.π., σ. 347. - βλ. επίσης: Ν. Todorov, ό.π., σσ. 47-48.

49. N. Iorga, *Chronique de l'expédition des Turcs en Morée 1715, attribuée à Constantin Dioiketès*, Bucarest, 1913, σ. 128. - Κ. Δ. Βακαλόπουλος, «Η Μακεδονία στα 1715», *Μακεδονικά* 11 (1971) 266. - Γ. Κοτζακιώτης, ό.π., σσ. 346-347.

λεύονταν την πλούσια παρουσία τρεχούμενου νερού στην περιοχή. Ο ίδιος αναφέρει: «Η πόλη περιβάλλεται από ένα απλό τείχος με επάλξεις και με τετράγωνους πύργους ύψους περίπου 12 ποδών⁵⁰ (σ.τ.σ. πύργοι που στον χάρτη του Chabert, με την μετέπειτα επεξεργασία του από τον Ν. Μουτσόπουλο, αναφέρονται ως “Κούλες/Φρουκτώρια”). Αρδεύεται από ένα ορμητικό μικρό ποτάμι που έρχεται από τα ανατολικά, το οποίο θέτει σε κίνηση πολλούς μύλους πριν να εκβάλει στον Καρά-Σου (σ.τ.σ. Στρομόνας), σε απόσταση μιας λεύγας. Αυτή η περιοχή διοικείται από τον Αμπντουλά πασά, δημιουργήμα του μπέη των Σερρών. Λέγεται ότι μπορεί να συγκεντρώσει χίλιους οπλισμένους άνδρες. Στα περίχωρα του Ντεμίρ-Χισάρ καλλιεργείται ρύζι πολύ καλής ποιότητας. Τα βουνά του Ιάμακοφ (σ.τ.σ. Σαμάκοβο, παλιό τοπωνύμιο κοντά στην Άνω Βροντού) και του Σιγκέλ (σ.τ.σ. Τσιγκέλι/Άγκιστρο), τα οποία βρίσκονται σε 5 και 6 λεύγες προς τα βορειοανατολικά, αφθονούν σε μεταλλεύματα σιδήρου».⁵¹

Την επόμενη πληροφόρηση για την πόλη έχουμε αρκετά μεταγενέστερα, στα 1832, από το χάρτη του Wilhelm von Chabert (-Ostland)⁵², που είναι η πρώτη ουσιαστικά λεπτομερής αποτύπωση του οικισμού, όπου στο υπόμνημά του αναφέρονται και τα πληθυσμιακά μεγέθη. Καταγράφεται λοιπόν ένα σύνολο 4.500 κατοίκων, από τους οποίους 3.200⁵³ είναι μουσουλμάνοι, 1.200 χριστιανοί, ενώ οι υπόλοιποι 100 ανα-

50. Η μαρτυρία αυτή «μας δείχνει τις νέες συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί στην περιοχή κατά την διάρκεια του 18^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα μετά τον ρωσο-οθωμανικό πόλεμο των ετών 1768-1774. Πιο συγκεκριμένα, το νέο τείχος το οποίο είχε κτιστεί γύρω από την πόλη του Σιδηροκάστρου αντικατοπτρίζει την ανασφάλεια που επικρατούσε τότε στην ευρύτερη περιοχή από τις διαμάχες των τοπικών Οθωμανών προκρίτων (αγιάνηδων) και τις επιθέσεις των ληστρικών σωμάτων που αυτοί συντηρούσαν ή χρησιμοποιούσαν για την επιβολή τους. Είναι ήδη γνωστό ότι στις διαμάχες αυτές είχαν λάβει μέρος ο Τσαούς μπέης του Σιδηροκάστρου, ο Ταλίμπ μπέης του Μελενίκου και ο Οσμάν μπέης του Πετριτίου. Οι αλβανικής καταγωγής αυτοί αγιάνηδες είχαν συμμαχήσει και διεξάγει αιματηρούς πολέμους (Μάιος-Οκτώβριος 1778, Μάρτιος-Απρίλιος 1779) εναντίον του ισχυρού Σαχμπεντέρογλου Αμπντίλ αγά της Δοϊράνης τον Μάιο του 1779, δολοφονήθηκαν δε όλοι από τον Οθωμανό ναύαρχο (*Kapudan paşa*) Τζεζαϊνλί Χασάν πασά, ο οποίος είχε σταλεί στην περιοχή από την Υψηλή Πύλη, για να επιβάλλει την τάξη... Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όταν ο Tromelin επισκέφθηκε το Σιδηροκάστρο, στην ευρύτερη περιοχή είχε επιβληθεί ο Ισμαήλ μπέης των Σερρών, και ο αγιάνης του Σιδηροκάστρου δεν αποτελούσε πλέον παρά έναν υποτελή του μπέη αυτού στο “ημιφευδαλικό δίκτυο” σχέσεων των αγιάνηδων που είχε σταδιακά διαμορφωθεί» (Γ. Κοτζακιώτης, ό.π., σσ. 347-348).

51. Γ. Κοτζακιώτης, ό.π.

52. Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 427.

53. Από λάθος ανάγνωση του συνολικού μουσουλμανικού πληθυσμού που αναγράφεται στο αυθεντικό χειρόγραφο του χάρτη του Wilhelm von Chabert (-Ostland), στο άρθρο του Ν. Μουτσόπουλου έχει αναγραφεί ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός ανέρ-

φέρονται ως τσιγγάνοι (αθίγγανοι/χριστιανοί και τουρκόγυφτοι/μουσουλμάνοι). Αναγράφεται επίσης το σύνολο των 850 νοικοκυριών. Από την αναγωγή έχουμε 604 νοικοκυριά μουσουλμάνων, 227 νοικοκυριά χριστιανών, ενώ τα υπόλοιπα 19 ήταν των τσιγγάνων (αθίγγανων-χριστιανών και τουρκόγυφτων-μουσουλμάνων).

Μια επόμενη πολύ σημαντική πληροφόρηση έχουμε από το άρθρο του Γ. Στιβαρού στα 1878, όπου παράλληλα δίνονται και τα πληθυσμιακά μεγέθη προηγούμενων ετών (του 1816 και του 1838)⁵⁴. Αναφέρεται ότι στα 1878 υπήρχαν 300 μουσουλμανικά νοικοκυριά, 200 χριστιανικά, 150 γύφτων (αθίγγανων-χριστιανών και τουρκόγυφτων-μουσουλμάνων) και 50 Κιρκάσιων (Τσερκέζιδων) που είχαν αφιχθεί μόλις πριν από 12 χρόνια (το 1866) στο Δεμίρ-Χισάρ. Η τελική εγκατάσταση των 50 οικογενειών Κιρκάσιων (Τσερκέζιδων) στον οικισμό, έγινε από ένα σύνολο 500 οικογενειών που είχαν αφιχθεί στην περιοχή, με τις υπόλοιπες 450 οικογένειες να διασκορπίζονται στα γύρω χωριά. Οι οικογένειες που εγκαταστάθηκαν στο Δεμίρ-Χισάρ κατοίκησαν στο ΝΔ τμήμα του Βαρουσίου⁵⁵. Σύμφωνα με τον Ν. Σκαρλάτο «τα Τσερκέζικα αποτελούσαν συνέχεια της συνοικίας Βαρόσι και κατέληγαν στην ανηφορική καμπή του παλαιού δρόμου προς Αχλαδοχώρι»⁵⁶. Ο ξεχωριστός μαχαλάς των Κιρκάσιων (τα «Τσερκέζικα») χωροθετούνταν «στο ψηλότερο σημείο της ελληνικής συνοικίας... ακριβώς πίσω από το μέγαρο της μητροπόλεως»⁵⁷. Στην περιοχή αυτή έχει επισημανθεί και πολύ αρχαιολογικό υλικό που στοιχειοθετεί ότι «στο σημείο αυτό βρισκόταν αναμφισβήτητα τμήμα του αρχαίου οικισμού»⁵⁸. Μια από τις αρχαίες επιγραφές ανακαλύφθηκε το 1960 «στη θέση “Βράχος Σωτήρα ή Τοπ-Μπαίρ”, ... Εκεί ακριβώς όπου τελειώνουν τα σπίτια της συνοικίας Βαρόσι και χτίστηκε το Α΄ Δημοτικό Σχολείο»⁵⁹. Η ονομασία Βράχος Σωτήρα οφείλεται στο νεότερο ξωκλήσι του Σωτήρος Χριστού (χτίστηκε κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου από τους στρατιώτες του φυλακίου που υπήρχε εκεί), ενώ η οθωμανική ονομασία Τοπ-Μπαίρ οφείλεται στο γεγονός ότι οι Οθωμανοί είχαν στήσει στην κορυφή του λόφου ένα μεγάλο κανόνι

χεται σε 3.500 άτομα, αντί του σωστού που είναι 3.200 άτομα. Η λάθος αυτή αναφορά μεταφέρεται αυτούσια και στο άρθρο της Λίλας Θεοδοωρίδου-Σωτηρίου, *ό.π.*, σ. 426.

54. Γ. Στιβαρός *ό.π.*, σσ. 530-531.

55. *ό.π.*, σσ. 536-537.

56. Νικ. Παν. Σκαρλάτος, *Σιδηρόκαστρο*, *ό.π.*, σ. 84.

57. Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 188.

58. *ό.π.* - Μ. Γ. Δήμιτσας, *Η Μακεδονία εν λίθοις φλεγομένης και μνημείους σωζομένοις*, τ. Α΄, Αθήνα, 1896, σ. 685.

59. Από την επιγραφή συνάγεται ότι υπήρχε «συγκρότημα ναών μαζί με τους γύρω λατρευτικούς χώρους, αφιερωμένων στην Αρτέμιδα, στον Απόλλωνα και στην Πατρίδα» (Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 189).

που με την ομοβροντία του έδινε το σύνθημα για την έναρξη και τη λήξη αντίστοιχα της νηστείας του Ραμαζανιού και Μπαϊραμιού. Παράλληλα στο άρθρο του Γ. Στιβαρού αναφέρεται ότι η σημαντική μείωση των μουσουλμανικών οικογενειών σε 300 το 1878, από ένα διπλάσιο σύνολο 600 οικογενειών το 1838 (που επιβεβαιώνεται και από την καταγραφή του Wilhelm von Chabert περί ύπαρξης 604 μουσουλμανικών νοικοκυριών το 1832) οφειλόταν στο «θανατικό» (επιδημία πανώλης) που είχε παλιότερα αποδυναμώσει το μουσουλμανικό πληθυσμό (εξολοθρεύσε περί τους 1.000 μουσουλμάνους από το 1816 όταν εμφανίστηκε έως το 1820 ή 1822, αλλά και με την επάνοδό της το 1836), ενώ εξολοθρεύτηκε και ολόκληρη η συνοικία των μαύρων/αράπηδων (αθίγγανων-χριστιανών/τουρκόγυφτων-μουσουλμάνων), που όμως μετά ανάκαμψε, αφού στα 1878 αναφέρονται 150 οικογένειες γύφτων. Στον χριστιανικό πληθυσμό υπήρξαν λιγότερες απώλειες, με 5 ή 6 θανάτους μόνο. Ο Γ. Στιβαρός αναφέρει επίσης ότι 40 χρόνια πριν, δηλ. το 1838, υπήρχαν λίγες χριστιανικές οικογένειες, κάπου 60 το σύνολο. Παράλληλα αναφέρει ότι 60 ή 70 χρόνια πριν (δηλ. το 1818 ή το 1808 αντίστοιχα) υπήρχαν ελάχιστες χριστιανικές οικογένειες, κάπου 5-10 τον αριθμό, μια θεώρηση που θα πρέπει να είναι σε κάθε περίπτωση ελεγχόμενη. Η τόνωση του χριστιανικού στοιχείου (σύμφωνα πάντα με τον Γ. Στιβαρό) προήλθε από μετοίκηση χριστιανών, μετά το 1836, εκ του «ελληνικωτάτου Μελενίκου», οι οποίοι ασχολήθηκαν με το εμπόριο που ε γνώριζαν ήδη από τη δραστηριοποίησή τους στο Μελένικο ή με διάφορες άλλες βιοποριστικές εργασίες⁶⁰. Η μετοίκηση αυτή οφειλόταν στις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις του Χάτι Σερίφ (1836) και σε σχετικές ελευθερίες που δόθηκαν σε μη μουσουλμάνους⁶¹. Θα πρέπει για τις αναφορές του Γ. Στιβαρού για τα

60. Μια αντίστοιχη εικόνα προσφύγων από το Μελένικο καταγράφηκε στις 17 Σεπτεμβρίου του 1913 στο σιδηροδρομικό σταθμό Σιδηροκάστρου, σε μία αυτοχρωματική φωτογραφία (πρόδρομος των εγχρώμων), από ένα σύνολο τριών παρόμοιων, από τον οπερατέρ Stéphane Passet, απεσταλμένο στη Μακεδονία από το Ίδρυμα “Archives de la Planète” (Αρχεία του Πλανήτη) που ίδρυσε το 1896 ο Γάλλος τραπεζίτης Albert Kahn. Η φωτογραφία που φέρει κωδικό A 3901, όπως αναγράφεται στην καρτέλα της φωτογραφίας από τα αρχεία του Ιδρύματος “Archives de la Planète” (<http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/>) παρουσιάζει ένα σύνολο προσφύγων, ενηλίκων και παιδιών, που ατενίζουν εμπρός τους το αβέβαιο μέλλον. Η μετάβασή τους στο Σιδηρόκαστρο οφειλόταν στο ότι το Μελένικο, παρόλο που ήταν ένα από τα σημαντικότερα και πιο εμπορικά κέντρα του Ελληνισμού, και είχε απελευθερωθεί από τον ελληνικό στρατό (μαζί με το Νευροκόπι και το Πέτσοβο) την επόμενη ακριβώς ημέρα (28 Ιουνίου 2013) σε σχέση με την απελευθέρωση του Σιδηροκάστρου (27 Ιουνίου 1913), η μετέπειτα συναφθείσα συνθήκη του Βουκουρεστίου (υπογράφηκε στις 25 Ιουλίου 2013) που έθεσε ουσιαστικά τέρμα στις εχθροπραξίες, το έδωσε τελεσίδικα μαζί με την Άνω Τζουμαγιά, το Άνω Νευροκόπι, τη Στρούμνιτσα και το Πετρίτσι στην εδαφική επικράτεια της Βουλγαρίας.

61. Αθ. Καραθανάσης, ό.π., σ. 308.

προηγούμενα έτη (το 1838 και το 1018 ή το 1808) να είμαστε πολύ προσεκτικοί για την αποδοχή ή μη της πληροφόρησης, καθώς ενώ ισχύουν τα μεγέθη για τις μουσουλμανικές οικογένειες (600 σύμφωνα με τον Γ. Στιβαρό το 1838 και 604 σύμφωνα με τον Chabert το 1832) δεν ισχύει το ίδιο για τις χριστιανικές οικογένειες (60 σύμφωνα με τον Γ. Στιβαρό το 1838 και 227 σύμφωνα με τον Chabert το 1832). Εντελώς αναληθή και εξόχως υπερβολική θα πρέπει αντίστοιχα να θεωρηθεί και η αναφορά του για ύπαρξη ελάχιστων χριστιανικών οικογενειών, 5-10 τον αριθμό, το 1818 ή το 1808 (προσδιορίζει γενικά 60 ή 70 χρόνια πριν το 1878), καθώς καμιά παράλληλη πληροφορία ή γεγονός δεν στοιχειοθετεί την εξαίρεση του χριστιανικού στοιχείου που πάντα παρέμενε με σημαντικά ποσοστά επί του συνόλου.

Η επόμενη αναφορά για το Δεμίρ-Χισάρ είναι του 1886 από τον Ν. Σχινά, που αναφέρει ότι υπήρχαν στον οικισμό 600 μουσουλμανικές οικογένειες και 200 χριστιανικές⁶². Τα στοιχεία αυτά θα πρέπει να θεωρούνται συνολικά, λόγω του ότι απ' ότι συνάγεται, στο συνολικό μουσουλμανικό πληθυσμό θα πρέπει να έχουν υπολογιστεί και οι τουρκόγυφτοι αλλά και οι Κιρκάσιοι.

Ο Γ. Ν. Αψηλίδης συνδυάζοντας πληροφορίες από διαφορετικές πηγές αναφέρει στη μελέτη του τη σύνθεση του πληθυσμού κατά τις αρχές του 20^{ου} αι. Στο Σιδηρόκαστρο κατοικούσαν συνολικά 879 οικογένειες, από τις οποίες 630 ήταν μουσουλμανικές, 195 μη μουσουλμανικές/ελληνικές, 32 αθιγγανικές/ορθόδοξες-μη μουσουλμανικές και 22 βουλγαρικές-σχισματικές⁶³.

Τέλος για την περίοδο 1909-1913 καταγράφονται 4.700 συνολικά κάτοικοι που αντιστοιχούν σε 887 νοικοκυριά, εκ των οποίων οι 3.000 είναι Οθωμανοί (566 νοικοκυριά) και οι 1.000 χριστιανοί (189 νοικοκυριά). Οι τσιγγάνοι κατανέμονται σε 150 χριστιανούς αθίγγανους (28 νοικοκυριά) και 300 Τουρκόγυφτους/μουσουλμάνους (56 νοικοκυριά), διαμορφώνοντας ένα σύνολο 84 νοικοκυριών για τους τσιγγάνους. Καταγράφονται επίσης 200 Κιρκάσιοι-Τσερκέζιδες (38 νοικοκυριά) και 50 Βούλγαροι σχισματικοί (10 νοικοκυριά)⁶⁴.

Από τη συνολική αυτή καταγραφή, για μια περίοδο πέντε αιώνων, είναι ανάγλυφη η πληθυσμιακή σύσταση και εξέλιξη της οθωμανικής πόλης, που διαφοροποιήθηκε σημαντικά, από μια μικρή κοινότητα το 1444, που σταδιακά αύξανε τον πληθυσμό της, διατηρώντας ως και το

62. Ν. Σχινάς, *Οδοιπορική σημειώσεις Μακεδονίας*, τ. Β', Αθήνα, 1886, σ. 424.

63. Γ. Ν. Αψηλίδης, «Χρηματοδότηση και επιθεώρηση ελληνικών σχολείων στην περιοχή των Σερρών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», περιοδικό *Σίρις*, τεύχος 6, Σέρρες, 2002, σσ. 85-132.

64. Βασίλης Τζανακάρης, *ό.π.*, σ. 22.

τέλος του 16^{ου} αι. μια σταθερή αναλογία μουσουλμανικού στοιχείου που σχεδόν πάντα αποτελούσε το 1/3 του συνόλου. Έχοντας ένα σημαντικό κενό διάστημα 230 ετών ως προς την καταγραφή των πληθυσμιακών μεγεθών (από τις αρχές του 17^{ου} αι. έως το 1832), όπου δεν υπάρχουν διαθέσιμα αξιόπιστα στοιχεία, φτάνουμε στα 1832 και εφεξής (έως και το 1913, όπου εξετάζονται στην παρούσα μελέτη τα πληθυσμιακά στοιχεία), με την κατάσταση να έχει αντιστραφεί, και με το μουσουλμανικό στοιχείο να κυριαρχεί πια αποτελώντας αυτό με τη σειρά του το 2/3 του συνόλου, ενώ το μη μουσουλμανικό είναι η μειονότητα, διαμορφώνοντας το 1/3 του συνόλου. Η αντιστροφή αυτή στη σύσταση του πληθυσμού οφείλεται σε δύο κυρίως παράγοντες, όπως τονίστηκε και προηγουμένως. Στους μαζικούς εποικισμούς μουσουλμανικού στοιχείου και κυρίως Γιουρούκων (yörük), αλλά και σε φαινόμενα εθελούσιου εξισλαμισμού. Με βάση όλα τα παραπάνω στοιχεία και βασιζόμενοι στη σημαντικότερη τεκμηρίωση των απογραφών των 15^{ου} και 16^{ου} αι. που δίνουν και τα πρώτα αναλυτικά στοιχεία για την εξέλιξη του οικισμού στους δύο πρώτους κρίσιμους αιώνες μετά την κατάκτηση, αλλά και στα στοιχεία περιηγητών και μελετητών της περιόδου (αυτά τουλάχιστον που αξιολογούνται ως τα πιο αξιόπιστα, όπως για παράδειγμα η μη αξιολόγηση της αναφοράς του Εβλιά Τσελεμπή για τα πληθυσμιακά μεγέθη, καθώς είναι καταφανώς υπερβολική), συντάχθηκε ο Πίνακας 1 που εμπεριέχει αναλυτικά όλη τη μακρά πορεία της πληθυσμιακής εξέλιξης στους πέντε αιώνες της κατάκτησης, με αντίστοιχη αριθμητική και ποσοστιαία ανάλυση των μεγεθών των διαφόρων εθνοτήτων, οι οποίες αποτελούσαν πάντοτε τη δυναμική συνιστώσα της εξέλιξης της οθωμανικής βαλκανικής πόλης.

ΕΤΟΣ	Μουσουλιάμοι	Μη Μουσουλιάμοι	Τσιγγάνοι (Αθήγγανοι, Τουρκογυφτοί)	Κιρκάσιοι (Τσερκεζίδες)	Βούλγαροι - σχιματιτικοί	Σύνολο νοικοκυριών
1444 (% συνόλου)	25 (18,5%)	110 (81,5%)				135
1453 (% συνόλου)	79 + 22 (32,3%)	162 + 24 + 26 (67,7%)				313
1464-65 (% συνόλου)	81 (30,1%)	188 (69,9%)				269
1478-79 (% συνόλου)	128 + 34 (41,6%)	149 + 15 + 63 (58,4%)				389
1519 (% συνόλου)	155 (40%)	232 (60%)				387
1530 (% συνόλου)	108 + 48 (33,3%)	252 + 38 + 23 (66,7%)				469
1569 (% συνόλου)	152 (33%)	309 (67%)				461
Τέλος 16 ^{ου} αι	147 + 34 (32,3%)	261 + 118 (67,7%)				560
1832 (% συνόλου)	(3.200 άτομα) 604 (71,1%)	(1.200 άτομα) 227 (26,7%)	(100 άτομα) 19 (2,2%)			(4.500 άτομα) 850
1878 (% συνόλου)	300 (42,9%)	200 (28,6%)	150 (21,4%)	50 (7,1%)		700
1886 (% συνόλου)	600 (75%)	200 (25%)				800
1900 (% συνόλου)	630 (71,7%)	195 (22,2%)	32 (3,6%)		22 (2,5%)	879
1909-1913 (% συνόλου)	566 (63,8%)	189 (21,3%)	84 (9,5%)	38 (4,3%)	10 (1,1%)	887

Πίνακας 1: Στοιχεία πληθυσμού ως σύνολα νοικοκυριών καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου. Πιο αξιόπιστες πηγές κρίνονται τα κατάστιχα των απογραφών του 1444, 1453, 1464/65, 1478/79, 1519, 1530 και 1569, ενώ τα στοιχεία των υπολοίπων ετών προέρχονται από πληροφορίες μέσα από κείμενα περιηγητών και από στοιχεία μελετητών της περιόδου που κρίνονται ως αξιόπιστα.

Από την ανάλυση του Πίνακα 1 διαπιστώνεται ότι κατά τον 15^ο-16^ο αι. σημειώνεται μια πολύ σημαντική αύξηση του πληθυσμού, που θα υπερτριπλασιαστεί μεταξύ των απογραφών του 1444 (135 οικογένειες) και 1569 (461 οικογένειες), που συνάδει με τη γενικότερη άνθηση των

πόλεων που ακολούθησε την κατάκτηση τον 15^ο αι., η οποία εξακολούθησε και κατά τον 16^ο αι. Το συνολικό πληθυσμιακό μέγεθος θα σταθεροποιηθεί κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι., με αρχές 20^{ου}, στο επίπεδο των 800-890 οικογενειών, διπλασιαζόμενο σχεδόν από την απογραφή του 1569.

Το ίδιο μοτίβο της αύξησης του ποσοστού του μουσουλμανικού πληθυσμού με την πάροδο του χρόνου παρατηρούμε και σε άλλες τέσσερις περιπτώσεις πόλεων της Βορείου Ελλάδας, των Σερρών, Ζίχνας, Δράμας και Καβάλας, που αναλυτικά παρουσιάζεται στον επόμενο Πίνακα 2, όπου έχουν καταχωρηθεί τα στοιχεία των απογραφών του 1464/65, 1478/79, 1519 και 1569.

Πόλεις	1464/65			1478/79			1519			1569		
	Μουσουλμάνοι	Μη Μουσουλμάνοι	Σύνολο	Μουσουλμάνοι	Μη Μουσουλμάνοι	Σύνολο	Μουσουλμάνοι	Μη Μουσουλμάνοι	Σύνολο	Μουσουλμάνοι	Μη Μουσουλμάνοι	Σύνολο
ΣΕΡΡΕΣ	60	268	328	98	193	291	116	153	269	205	128	333
ΖΙΧΝΑ	563	729	1.292	636	349	985	684	599	1.283	833	271	1.104
ΔΡΑΜΑ	32	561	593	36	520	556	73	633	706			
ΣΙΔΗΡΟ-ΚΑΣΤΡΟ	81	188	269	162	227	389	155	265	420	152	309	461
ΚΑΒΑΛΑ				12	91	103	22	61	123	113	69	182

Πίνακας 2: Στοιχεία πληθυσμού σύμφωνα με τα κατάστιχα των απογραφών του 1464/65, 1478/79, 1519 και 1569. Σύγκριση με γειτονικές πόλεις (Σέρρες, Δράμα, Ζίχνα και Καβάλα) - Πηγή: Αιμιλία Στεφανίδου, *Η πόλη-λιμάνι της Καβάλας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, ό.π., σσ. 29-43. Η μόνη διόρθωση του Πίνακα της ως άνω μελέτης γίνεται σχετικά με την εισαγωγή των στοιχείων της απογραφής του 1478/79 που καταγράφει ο Michael Kiel καθώς και η διόρθωση των στοιχείων του χριστιανικού πληθυσμού για το 1519 αφού δεν έχουν προστεθεί στον Πίνακα της μελέτης οι 33 χριστιανές χήρες, που διαμόρφωναν ένα σύνολο 265 χριστιανικών οικογενειών και όχι 232 οικογενειών (οι 232 οικογένειες ως σύνολο εμφανίζονται στη μελέτη της Αιμιλίας Στεφανίδου). Πηγή πρόσθετων στοιχείων: Michael Kiel, «Demirhisar», ό.π., σ. 151.

Δ. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

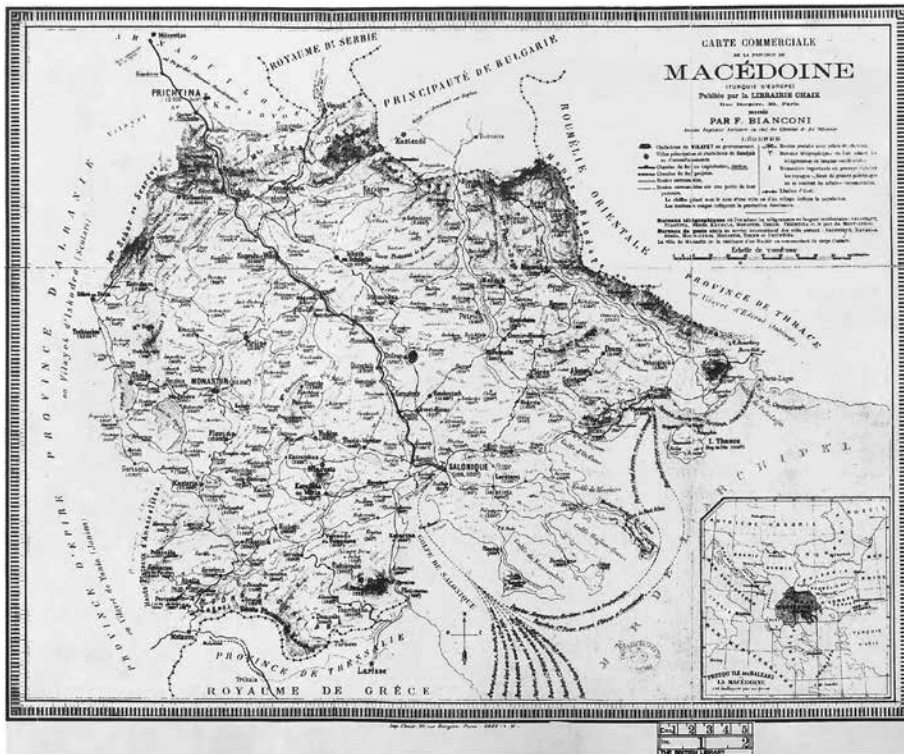
Αναλύοντας την πολεοδομική μορφή του οικισμού, πολύ σημαντική είναι η αναφορά του Εβλιά Τσελεμπή που μένοντας στην πόλη για τρεις ημέρες στα 1668, καταγράφει τα μνημεία της. Αν και γενικόλογη αυτή η περιγραφή, αφού δεν αναφέρει τον ακριβή αριθμό των σημαντικών δημοσίων κτιρίων της πόλης⁶⁵, είναι σημαντική, από την άποψη ότι μπορεί ο Εβλιά να υπερβάλλει πολλές φορές όταν αναφέρεται στα πληθυσμιακά δεδομένα της κάθε πόλης, αλλά είναι αποδεδειγμένο ότι δίνει μια πιστή περιγραφή των πόλεων που επισκέπτονταν. Για την πόλη του Ντεμίρ Χισάρ αναφέρει: «Είναι ξεχωριστό βοεβοδιλίκ του εγιαλετιού της Ρούμελης στο σαντζάκ της Θεσσαλονίκης. Είναι έδρα Κατή, με μισθό εκατόν πενήντα ακτσέδες. Στην πόλη εδρεύουν: Κεχαγιά-γερί των σπαχήδων, Σερντάρης των γενιτσάρων και Σούμπασης. Το φρούριο είναι πεντάγωνο οχυρό, χτισμένο σε ψηλή και ισχυρή θέση. Όμως είναι εγκαταλειμμένο και δεν έχει ντιστάρη, ούτε φρουρά. Όλοι οι κάτοικοι μένουν εκτός του φρουρίου»⁶⁶.

Η ίδια η μορφή της πόλης περιγράφεται στη συνέχεια του κειμένου του: «Χίλια εξακόσια καλοχτισμένα και κεραμιδοσκεπάστα σπίτια αποτελούν την πόλη. Υπάρχουν ακόμα: τζαμιά, μεστζίτ, τεκέδες, χαμάμ, χάνια, και άλλα δημόσια ιδρύματα. Οι αιάνηδες της πόλης ασχολούνται με τη διοίκηση ή είναι έμποροι και τεχνίτες. Έχει πολλά αμπέλια και μπουστάνια, μα κυρίως φημίζετα για τα ρόδια του»⁶⁷. Εδώ υπάρχει η διαπιστωμένη υπερβολή του Εβλιά όταν μιλάει για αριθμούς, που αποδεικνύεται και από την απογραφή του 1569, όπου έχουμε καταγεγραμμένα 461 νοικοκυριά για το σύνολο της πόλης, ενώ από μια άλλη αναφορά για το τέλος του 16^{ου} αι. δίνεται συνολικός αριθμός 560 νοικοκυριών. Είναι λοιπόν καθόλα υπερβολικός ο αριθμός των 1.600 κτιρίων/νοικοκυριών που αναφέρει ο Εβλιά στα 1668/1669. Αυτό αποδεικνύεται και από το σχεδιάγραμμα του 1832 του Wilhelm von Chabert (-Ostland) που

65. Σύμφωνα με την πρακτική του, ο Εβλιά κατέγραφε βιαστικά τα μνημεία της πόλης, αφήνοντας κενό το σημείο που αναφερόταν στον αριθμό του κάθε είδους μνημείου (π.χ. τζαμιά, χαμάμ, μεντρεσέδες, τεκέδες, κλπ.) το οποίο θα συμπλήρωνε ακολούθως. Σε πολλές περιπτώσεις ποτέ δεν συμπλήρωσε τα κενά, με αποτέλεσμα να έχουμε πληροφόρηση για το είδος των μνημείων, αλλά όχι για τον ακριβή αριθμό τους. Μια τέτοια περίπτωση ήταν και η καταγραφή για το Σιδηρόκαστρο, αφού η πληροφόρηση σχετικά με τον αριθμό των μνημείων ποτέ δεν συμπληρώθηκε (Άννα Τολουδή, *ό.π.*, σσ. 56-57).

66. Εβλιά Τσελεμπή, *ό.π.* Η ίδια εικόνα του «ερημωμένου φρουρίου» παραμένει καθ' όλη την ιστορική επόμενη περίοδο, αφού καταγράφεται και το 1915 από τον ανταποκριτή των Times Κρόφορντ Πράις στο βιβλίο του *Βαλκανικοί Αγώνες* (Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, *ό.π.*, σ. 429).

67. Εβλιά Τσελεμπή, *ό.π.*

Εικ. 8. Χάρτης του σαντζακιού της Θεσσαλονίκης υπό Bianconi, 1885. Στο χάρτη σημειώνεται το Δεμίρ-Χισάο (Πηγή: <http://documents-mk.blogspot.gr/2016/03/macedonia-during-turkish-rule.html>).

καταγράφει 850 σπίτια, από τα οποία 200 βρίσκονταν στο Βαρόσι.⁶⁸ Όσον αφορά όμως την περιγραφή των δημοσίων κτιρίων ο Εβλιά, όπως και σε άλλες περιπτώσεις είναι αξιόπιστος, γι αυτό και είναι σημαντικότερη η καταγραφή του.

Την πιο σημαντική όμως πληροφόρηση για την πολεοδομική μορφή του οικισμού έχουμε από το γνωστό σχεδιάγραμμα της πόλης που φιλοτεχνήθηκε τον Ιούλιο του 1832 κατ' εντολή του τότε Αυστριακού πρόξενου στην οθωμανική Θεσσαλονίκη Wilhelm von Chabert (-Ostland) και φυλάσσεται στα κρατικά αρχεία της Βιέννης, έχοντας τον τίτλο "Plan von Demirhissar in Macedonien"⁶⁹. Ο ίδιος είχε υπηρετήσει

68. Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 426.

69. Ο χάρτης στην αυθεντική του μορφή παρουσιάζεται από τον Ν. Μουτσόπουλο (Ν. Μουτσόπουλος, «Ηράκλεια Σιντιζή», ό.π., σ. 179-180) και στην έγχρωμη αυθεντική του μορφή στο άρθρο της Λίλας Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, «Οι μεταμορφώσεις του αστικού χώρου στο Σιδηροκάστρο», ό.π., σ. 427.

ως Μέγας Δραγουμάνος στην πρεσβεία της Αυστροουγγαρίας στην Κωνσταντινούπολη ως το 1831 και στη Θεσσαλονίκη από το 1833 έως το 1835⁷⁰, αλλά και στη Σμύρνη. «Το σχέδιο του Σιδηροκάστρου, μαζί με αυτά της Θεσσαλονίκης, Σερρών, Καβάλας και Μελένικου, τα κατέθεσε στους προϊσταμένους του στη Βιέννη με το αίτημα να του επιτρέψουν να συνεχίσει τη χαρτογράφηση στην ευρύτερη περιοχή. Η χαρτογράφηση έγινε με τη βοήθεια του Αυστριακού αξιωματούχου Joseph Seydl»⁷¹. Το σχέδιο αυτό, που αποτελεί και την πρώτη ακριβή αποτύπωση του οικισμού, παρόλο που αντιστοιχεί στην ύστερη οθωμανική περίοδο, περιέχει και τη δομή της πρώιμης οθωμανικής περιόδου, λόγω του ότι αυτή δεν άλλαξε δραματικά για μικρούς και μεσαίους οικισμούς, όπως το Σιδηρόκαστρο. Μπορεί με την πάροδο του χρόνου να άλλαζαν οι συσχετίσεις των μουσουλμανικών και μη μουσουλμανικών ενοτήτων, με τρόπο που αναλύθηκε προηγούμενα, αλλά αυτό δεν είχε δραματική επίπτωση στην πολεοδομική μορφή του οικισμού, αφού γινόταν μικρές διαφοροποιήσεις των μαχαλάδων των διαφόρων εθνοτήτων, που καμιά φορά έπαιρναν τη θέση παλαιότερων οικιστικών ενοτήτων, όπως μαρτυρεί η περίπτωση στο Βαρόσι που σταδιακά έγινε στο μεγαλύτερο τμήμα του μη μουσουλμανική ενότητα, ενώ στις αρχικές φάσεις του οικισμού αποτελούνταν από μουσουλμανικές οικιστικές μονάδες. Στο χάρτη του Chabert δεν σημειώνεται ένα 7^ο τζαμί που οι αναφορές το τοποθετούν νότια του πύργου του Ανδρόνικου Γ', αλλά ούτε και το χαμάμ.

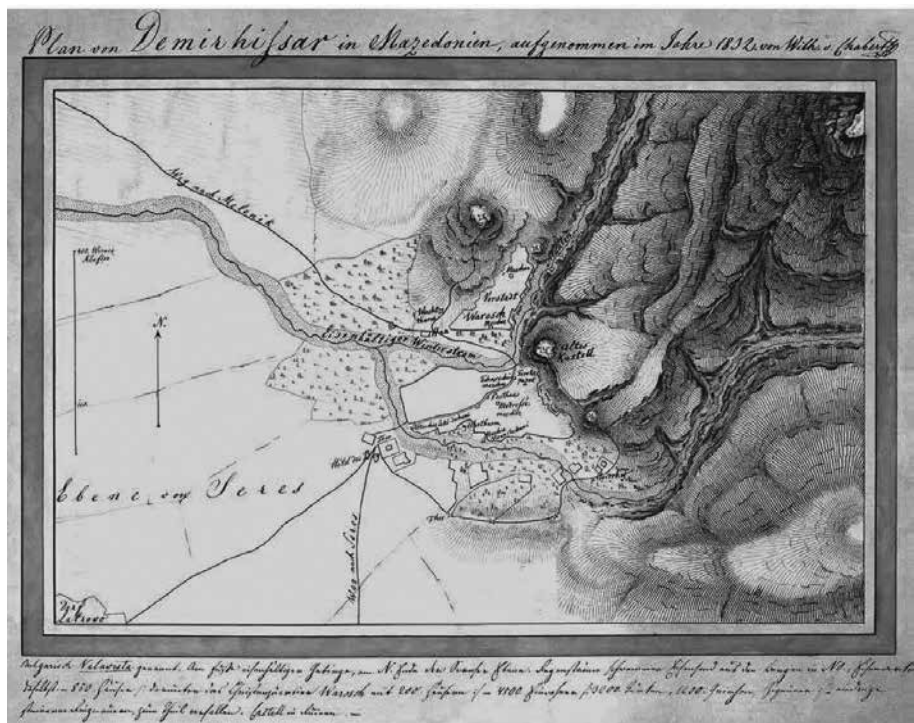
Σε μια προσπάθεια αποκρυπτογράφησης της πολεοδομικής οργάνωσης της πόλης, ο Ν. Μουτσόπουλος βασιζόμενος στο χάρτη του Chabert και για την υποστήριξη της δικής του μελέτης, εκπονεί ένα εύληπτο σχεδιάγραμμα υπό κλίμακα (εικ.10)⁷², όπου αποτυπώνει όλες τις διαθέσιμες πληροφορίες. Καταρχήν ο οικισμός διαιρείται σε δύο μεγάλα τμήματα από τον ποταμό Κρουσοβίτη: Βόρεια εκτείνεται σε λόφο το Βαρόσι (με την ένδειξη Β στο ερμηνευτικό χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου) και στα νότια, κάτω από τον βυζαντινό κάστρο, το επίπεδο τμήμα της πόλης.

70. Λίλα Θεοδορίδου-Σωτηρίου, *ό.π.*, σ. 426.

71. *ό.π.* Ως προς την ανάλυση των χαρτών του Chabert αναφέρονται από την Θεοδορίδου-Σωτηρίου οι εξής πηγές: M. Popović, P. Soustal, «Mapping Macedonia's five most excellent cities. What do Byzantine Studies, Austrian Cartography from the 1830s and GIS have in Common?» in Proceedings of International Cartographic Conference, CO-426, 2011. - M. Popović, Die fünf "vorzüglichsten städte Macedoniens" auf Plänen des k.k. Konsul Wilhelm von Chabert aus dem Jahre 1832», *Thetis* 18, Universität Mannheim, 2011, σσ. 187-196. Στην τελευταία μελέτη αναφέρεται και ο τρόπος παραγωγής των χαρτών. Στην αρχική τους μορφή εξετελέστησαν ως ελαιογραφίες πάνω σε περγαμινή από ένα συνοδό ζωγράφο και ακολούθως τα πρωτότυπα στάλθηκαν στη Βιέννη όπου έγιναν τα γνωστά λιθόγραφα αντίγραφα.

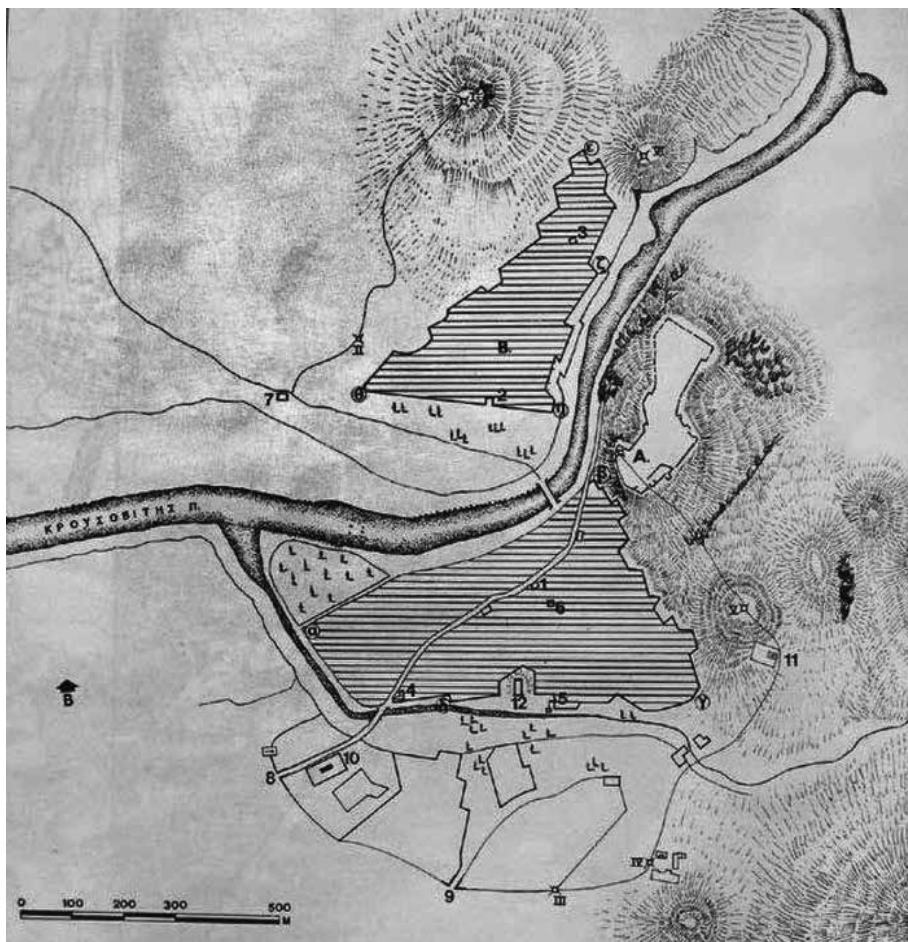
72. Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 183.

Ο οικισμός περιβάλλεται από ισχνό και χαμηλό τείχος (σημεία α-θ στο χάρτη) που σε μερικά σημεία του είχε πια γκρεμιστεί⁷³. Εκτός από την ύπαρξη του Κάστρου (με την ένδειξη Α στο χάρτη), η άμυνα του οικι-

Εικ. 9. Χάρτης της πόλης του Σιδηροκάστρου του Wilhelm von Chabert (-Ostland), 1832, Βιέννη, Kartensammlung des Kriegsarchivs (Συλλογή Χαρτών του Αρχείου Πολέμου) - (Πηγή: Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 427). Στην πάνω λεζάντα αναγράφεται: «Plan von Demirhissar in Mazedonien aufgenommen im Jahre 1832 von Wilh. v. Chabert». Διακρίνονται ενκρινώς οι δύο πολεοδομικές ενότητες που τις χωρίζει φυσικά ο ποταμός Κρουσοβίτης. Στην κάτω λεζάντα αναγράφονται αναλυτικά τα πληθυσμιακά δεδομένα της πόλης.

73. Παρόμοιο τείχος καταγράφεται και στον αντίστοιχο χάρτη του Chabert που εκπονεί για την πόλη των Σερρών (Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Σέρρες, ιστορία και αστικός χώρος. Οι χάρτες στους ρυθμούς του χρόνου», *Ιστορικά Αποτυπώματα, αποτύπωση της ιστορικής διαδρομής των Σερρών και της ευρύτερης περιοχής, μέσα από εθνογραφικούς, πολεοδομικούς και άλλους χάρτες από την αρχαιότητα μέχρι και τον 20ό αιώνα*, Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας, Περιφερειακή Ενότητα Σερρών, Σέρρες 2013, σσ. 39, 45, 66, πίν. 18.). Η Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου αναφέρει ως ημερομηνία ανέγερσης του τείχους των Σερρών το 1794. Στη μελέτη της Λίλας Θεοδωρίδου-Σωτηρίου προτείνεται η ίδια χρονολόγηση και για το τείχος του Σιδηροκάστρου (Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 426). Ίσως θα πρέπει να επανελεγχθεί η περίοδος ανέγερσης των τειχών, καθώς είναι πιο πιθανό να είχαν ανεγερθεί, όπως τονίστηκε και προηγουμένα, ώστε να διαφυλαχθούν οι πόλεις σε σχέση με από τις διαμάχες των τοπικών Οθωμανών

προκρίτων (αγιάνηδων) και τις επιθέσεις των ληστρικών σωμάτων που αυτοί συντηρούσαν ή χρησιμοποιούσαν για την επιβολή τους, αλλά και από άλλες μεμονωμένες ληστρικές επιδρομές. Η περίοδος αυτή αρχίζει μετά τον ρωσο-οθωμανικό πόλεμο των ετών 1768-1774, και την αποτυχημένη ελληνική επανάσταση της περιόδου με τα γνωστά Ορλωφικά, δηλ. μετά το 1775 και διαρκεί έως Μάιο του 1779, που οι αλβανικής καταγωγής αγιάνηδες, ο Τσαούς μπέης του Σιδηροκάστρου, ο Ταλίμπ μπέης του Μελενίκου και ο Οσμάν μπέης του Πετριτσιού (που είχαν συμμαχήσει μεταξύ τους και είχαν διεξάγει αιματηρούς πολέμους [Μάιος-Οκτώβριος 1778, Μάρτιος-Απρίλιος 1779] εναντίον του ισχυρού Σαχιμπεντέρογλου Αμπντίλ αγά της Δοϊράνης) δολοφονούνται όλοι από τον Οθωμανό ναύαρχο (*Karudan paşa*) Τζεζαϊρλί Χασάν πασά, ο οποίος είχε σταλεί στην περιοχή από την Υψηλή Πύλη, για να επιβάλει την τάξη (Γ. Κοτζακιώτης, *ό.π.*, σσ. 347-348). Παράλληλα «οι αλβανοί μισθοφόροι που είχαν κατεβεί στην Πελοπόννησο για να καταστείλουν την ελληνική επανάσταση με τα Ορλωφικά, ανέβηκαν στην Μακεδονία και τρομοκρατούσαν τους πληθυσμούς της» (Αθ. Καραθανάσης, *ό.π.*, σ. 307). Ίσως σε αυτή τη λίγο πιο πρώιμη από το 1794 ασταθή περίοδο θα πρέπει να αναζητηθεί η χρονολογία ανέγερσης του τείχους, ειδικά για το Σιδηρόκαστρο που ο Αγιάνης της πόλης, ο Τσαούς μπέης, είχε συμμετάσχει ενεργά σε αυτές τις αψιμαχίες.

Εικ. 10. Μεταφορά από τον Ν. Μουτσόπουλο σε σχέδιο υπό κλίμακα του *Plan von Demirhissar in Mazedonien* του Wilhelm von Chabert (-Ostland), 1832. Υπόμνημα: Α. Κάστρο σε ερείπια (*Castell in Ruinen*), Β. Βαρόσι (*Vorstadt: Warosch*), I-VI. Κούλες (Φρουκτώρια), α-θ. Χαμηλό τείχος ερειπωμένο σε διάφορα τμήματα, 1. Τσαρσί-Τζαμί (*Çarşi Camii*)/Τζαμί της αγοράς, 2. Ελιά Μπέη Τζαμί, 3. Τζαμί αγνώστου ονόματος στα βόρεια του Βαροσιού, 4. Εσκή-Τζαμί/παλαιό Τζαμί (*Eski Camii*), 5. Βιράν-Τζαμί, 6. Μεντρεσές με ενσωματωμένο Τζαμί (δεν αναφέρεται το Τζαμί στο χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου αλλά μόνο ο Μεντρεσές, παρόλο που στο χάρτη του Chabert τιτλοφορείται ως *Medresse Moschee*/Μεντρεσές με Τζαμί), 7. Χάνι, 8-9. Πύλες, 10. Κονάκι του Μπέη, 11. Μετόχι (*Maiierhof*), 12. Πύργος Ωρολογίου. Στο χάρτη του Chabert δεν σημειώνεται ένα 7^ο τζαμί που οι αναφορές το τοποθετούν νότια του πύργου του Ανδρόνικου Γ', αλλά ούτε και το χαμάμ - Διακρίνονται ευκρινώς οι δύο πολεοδομικές ενότητες που τις χωρίζει ο ποταμός Κρουσοβίτης και τις ενώνει το πέτρινο γεφύρι. Η οθωμανική κοινότητα οικειοποιούνταν το πεδινό νότιο τμήμα, με μόνο το Κονάκι του Μπέη να χωροθετείται εκτός της οικιστικής περιοχής, στα ΝΔ της πόλης. Η Αγορά χωροθετούνταν στο μέσον περίπου του νότιου τμήματος (παρά το Τσαρσί Τζαμί), στον χώρο που κατά πάσα πιθανότητα οργανώνονταν και το βυζαντινό *forum*. Βόρεια του ποταμιού Κρουσοβίτη διαρθρώνονταν το Βαρόσι, όπου υπήρχαν οι χριστιανικές συνοικίες με δύο μουσουλμανικές ενότητες, νότια και βόρεια του Βαροσιού, να συμπληρώνουν το σύνολο, που σηματοδοτούνται αντίστοιχα και από την ύπαρξη Τζαμιών. (Πηγή: Ν. Μουτσόπουλος, «Ηράκλεια Σιντική», ό.π., σ. 180).

σμού εξασφαλιζόταν επιπρόσθετα και από την ύπαρξη σειράς φρουκτωρίων/κούλες (με την ένδειξη I-VI) σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, περιμετρικά του οικισμού. Η πιο σημαντική πληροφορία του χάρτη είναι η χωροθέτηση των δημοσίων κτιρίων. Καταγράφονται 5 κυρίως τζαμιά - 1: Τσαρσί Τζαμί/*Çarşi Camii* (Τζαμί της Αγοράς), 2: Ελιά Μπέη Τζαμί, νότια του Βαροσιού, 3: Τζαμί αγνώστου ονόματος στο βόρειο τμήμα του Βαροσιού, 4: Εσκή Τζαμί/*Eski Camii* (παλαιό Τζαμί/το πρώτο που οικοδομήθηκε μετά την κατάκτηση της πόλης) και 5: Βεράν Τζαμί (στην περιοχή που βρίσκονταν οι εγκαταστάσεις της πρώην οικοκυρικής σχολής και σήμερα ο 2^{ος} παιδικός σταθμός). Ένα 6^ο τζαμί δεν καταγράφεται από τον Ν. Μουτσόπουλο, και αντιστοιχούσε σε αυτό που ήταν ενσωματωμένο στο συγκρότημα του μεντρεσέ, το οποίο αναφέρεται απλώς ως μεντρεσές στο υπόμνημα του χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου, ενώ στο χάρτη του Chabert καταγράφεται ως *Medresse Moschee* (Μεντρεσές με Τζαμί).

Αναλύοντας τις πολεοδομικές ενότητες και τους τόπους εγκατάστασης των διαφορετικών εθνοτήτων έχουμε την πληροφόρηση από μια περιγραφή του 1900 του G. A. Abbott ότι ο ελληνικός μαχαλάς ήταν χωροθετημένος στο λοφώδες Βαρόσι και αποτελούνταν από 100 οικίες,

απέναντι από τον τουρκομαχαλά (που εκτεινόταν κυρίως στο πεδινό τμήμα). Σημαντικό τμήμα του χριστιανικού αυτού πληθυσμού είχε έρθει σχετικά πρόσφατα από το Μελένικο⁷⁴. Έτσι παρατηρούμε σταδιακά τους εποίκους από το Μελένικο να επικρατούν στο Βαρόσι, που στα αρχικά στάδια της οθωμανικής κυριαρχίας αποτελούσε μια κυρίως οθωμανική συνοικία.

Στην περιοχή του Βαροσιού, κατά την αποτύπωση του 1832 από τον Chabert υπήρχαν κεντροβαρικά δύο τζαμιά, κέντρα των δύο αντιστοιχών μικρών μουσουλμανικών συνοικιών, ένα στα νότια του Βαροσιού, το Ελιά Μπέη Τζαμί, και ένα αγνώστου ονόματος στο βόρειο τμήμα. Το ότι στο Βαρόσι υπήρχαν μουσουλμανικές συνοικίες μια μαρτυρία του

Εικ. 11. Μια αντίστοιχη εικόνα με αυτή των προσφύγων από το Μελένικο του 1836 καταγράφηκε στις 17 Σεπτεμβρίου του 1913 στο σιδηροδρομικό σταθμό Σιδηροκάστρου, σε μία αυτοχρωματική φωτογραφία από τον οπερατέζ Stéphane Passet, απεσταλμένο στη Μακεδονία από το Ίδρυμα «Archives de la Planète» (Αρχεία του Πλανήτη). Η φωτογραφία που φέρει κωδικό A 3901 παρουσιάζει ένα σύνολο προσφύγων, ενηλίκων και παιδιών, που ατενίζουν εμπρός τους το αβέβαιο μέλλον (Πηγή: <http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/>).

74. Τ. Φρ. Άμποτ (G. F. Abbott), *Ένας Άγγλος στη Μακεδονία του 1900*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 2004, σ. 105.

Στρατή Δούκα έμμεσα το αποδεικνύει.⁷⁵ Ένα ακόμη τζαμί καταγράφεται από τη βιβλιογραφία στο Βαρόσι, που βρισκόταν, σύμφωνα με τις πηγές, παραπλεύρως του Βυζαντινού πύργου του Ανδρόνικου Γ'. Παράλληλα ως προς το Βαρόσι θα πρέπει να μνημονευθεί για την ύστερη οθωμανική περίοδο και η έλευση στην πόλη Κιρκάσιων (Τσερκέζιδων) στα 1866⁷⁶, από τις οποίους 50 οικογένειες εγκαταστάθηκαν στον οικισμό, όπως προαναφέρθηκε, και κατοίκησαν στο ΝΔ τμήμα του Βαρουσιού⁷⁷. Η ξεχωριστή συνοικία των Κιρκάσιων (τα «Τσερκέζικα») χωροθετούνταν «στο ψηλότερο σημείο της ελληνικής συνοικίας... ακριβώς πίσω από το μέγαρο της μητροπόλεως»⁷⁸.

Από την αντίστοιχη περιγραφή του Γ. Στιβαρού του 1878 συνάγεται ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός κατοικούσε στον «κάτων μαχαλάν», στο επίπεδο νοτιότερο τμήμα του οικισμού απέναντι από το Βαρόσι⁷⁹. Αποτελούσε το υγιεινότερο τμήμα του οικισμού, σύμφωνα με την πάγια τακτική των Οθωμανών που επέλεγαν το πιο υγιεινό σημείο του κάθε οικισμού για την εγκατάστασή τους, έχοντας «πολύ καθαρότερον τον αέρα και δροσερότερον και ελευθέρως πνέοντα, και ύδατα δ' έχει αφθονώτερα και καλλίτερα της χριστιανικής συνοικίας»⁸⁰. Τις δύο αυτές πολεοδομικές ενότητες αποτυπώνει με κάθε λεπτομέρεια μία από τις τρεις αυτοχρωματικές φωτογραφίες (πρόδρομος των εγχρώμων

75. Ο Στρατής Δούκας αναφερόμενος στο Βαρόσι καταγράφει τα εξής: «Εδώ το γυαλιστερό καλντερίμι γεμάτο βαηρούς ίσκιους, τα μπαλκόνια, οι κληματαριές, οι έξω βγαλμένες στέγες, τα διακοσμητικά υπέρθυρα, ό,τι τέλος χαρακτηρίζει μια παλιά τουρκική συνοικία, μας κινεί ευχάριστα προς το παρελθόν την φαντασία» (Στρατής Δούκας, «Για να γνωρίσουμε την Ελλάδα. Σιδηρόκαστρο», περιοδικό *Η Νεολαία*, τεύχος 10/10-2-1940, σ. 596).

76. Τους Κιρκάσιους, που είχαν εκδιωχθεί από τη ρωσική επικράτεια το 1866, τους εγκατέστησαν οι Οθωμανοί στην περιοχή. Έμαθαν σταδιακά την ισλαμική γλώσσα και τις θρησκευτικές συνήθειες των μουσουλμάνων. Ήταν εργατικοί και ικανοί στις τέχνες (στην οπλοργία και στην κατασκευή αμαξών οι άνδρες, και στην υφαντική, ραπτική και σανδαλοποιία οι γυναίκες) αλλά ταυτόχρονα επιδίδονταν εκτενώς στη ληστεία, και δεν έπαιναν να ενοχλούν τους χριστιανικούς πληθυσμούς σε μια μεγάλη περιοχή που έφτανε ως και τις Βουλγαρικές περιοχές (Αθ. Καραθανάσης, ό.π., σ. 309). Οι ίδιοι δεν υπάκουαν ακόμη και στις διαταγές των μπέηδων, ενώ την ατιμωρησία τους την εξασφάλιζαν με δωροδοκίες τις περισσότερες φορές. Ήταν ονομαστά τα δύο μεγαλοπρεπή κονάκια που είχαν ανεγείρει Κιρκάσιοι στη συνοικία τους (Τσερκέζικα) στο Βαρόσι, τα οποία έφεραν επιζωγραφισμένα γείσα. Οι ίδιοι φημίζονταν για τις ληστρικές τους επιτυχίες και το άφθονο χρυσάφι τους, προϊόν της εκάστοτε λείας τους. Μετά την έλευση Ποντίων προσφύγων τα κονάκια γκρεμίστηκαν και έδωσαν τη θέση τους σε προσφυγικές κατοικίες (Άννα Τολουδή, ό.π., σσ. 52, 58).

77. Γ. Στιβαρός, ό.π., σσ. 536-537.

78. Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 188.

79. Γ. Στιβαρός, ό.π., σ. 534.

80. ό.π.

φωτογραφιών) της αποστολής του Ιδρύματος «Archives de la Planète» (Αρχεία του Πλανήτη) που έχει κωδικό A 3899⁸¹ και ημερομηνία λήψης την 17^η Σεπτεμβρίου 1913. Οι τρεις αυτές φωτογραφίες τραβήχτηκαν την ίδια ημέρα στο Σιδηρόκαστρο από τον οπερατέρ Stéphan Passet⁸² που ήταν απεσταλμένος στη Μακεδονία από το Ίδρυμα «Archives de la Planète» (Αρχεία του Πλανήτη) που ίδρυσε το 1896 ο Γάλλος τραπεζίτης Albert Kahn, με στόχο την καταγραφή σημαντικών μνημείων, πόλεων, τοποθεσιών, αλλά και των πολιτιστικών στοιχείων της κάθε περιοχής, ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανθρώπινης παρουσίας τη συγκεκριμένη εποχή, με απότερο στόχο στο να λειτουργήσει ως κιβωτός μνήμης αλλά και φορέας πολιτισμού για τις μελλοντικές γενιές. Το εκτενέστατο αρχείο φωτογραφιών φυλάσσεται στο Μουσείο Albert Kahn στο Παρίσι. Ο οπερατέρ Stéphan Passet αποθανάτισε εκτός από το Σιδηρόκαστρο και το γειτονικό Μελένικο σε 28 αντίστοιχες φωτογραφίες με ημερομηνίες 17-21 Σεπτεμβρίου 1913, ενώ αντίστοιχα ο οπερατέρ Auguste Leon είχε αποθανάτισει τη Θεσσαλονίκη λίγους μήνες νωρίτερα, τον Μάιο του 1913, σε 100 αυτοχρωματικές φωτογραφίες⁸³.

Η λήψη της φωτογραφίας έχει γίνει από τον βράχο Ισάρι και αποτυπώνεται το σύνολο της συνοικίας Βαρόσι, που βρίσκεται στον απέναντι λόφο, με τον μιναρέ του τζαμιού Ελιά Μπέη να ορθώνεται στα νότια της συνοικίας και να σηματοδοτεί τη μικρή οθωμανική συνοικία, ενώ ακριβώς κάτω από το βράχο Ισάρι και προς τα αριστερά της φωτογραφίας διακρίνεται ένα τμήμα της κυρίως μουσουλμανικής συνοικίας που ήταν χωροθετημένη στο επίπεδο νότιο τμήμα του οικισμού. Διακρίνεται επίσης έντονα και η κοιλάδα του ποταμού Κρουσοβίτη με την πλούσια βλάστηση, που χώριζε με φυσικό τρόπο τις δύο αυτές περιοχές. Η αξία της φωτογραφίας είναι δεδομένη αφού «μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι οι δύο συνοικίες του Σιδηροκάστρου δε διέφεραν από τον τυπικό οργανικό ιστό των οικισμών της οθωμανικής περιόδου: μεγάλες ακανόνιστες οικοδομικές νησίδες, στενοί οφιοειδείς δρόμοι και τοπικά πλατώματα διαφόρων σχημάτων... Η δόμηση ήταν σχετικά πυκνή, με περίκλειστες οικοδομικές νησίδες και εναλλαγές σπιτιών και ψηλών μαντρότοιχων»⁸⁴.

Ανάμεσα στις συνοικίες διαμορφώνονταν μικρά τοπικά πλατώματα με βρύσες, ενώ η Αγορά είχε πολυάριθμα μικρά καταστήματα ευτε-

81. Όπως αναγράφεται στην καρτέλα της φωτογραφίας από τα αρχεία του Ιδρύματος «Archives de la Planète» - Αρχεία του Πλανήτη (<http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/>).

82. ό.π.

83. ό.π.

84. Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σσ. 431-432.

Εικ. 12. Αυτοχρωματική φωτογραφία του Δεμίρ-Χισσάρ από την αποστολή του Ιδρύματος «Archives de la Planète» (Αρχεία του Πλανήτη) με κωδικό A 3899, και ημερομηνία λήψης την 17η Σεπτεμβρίου 1913. Διακρίνονται οι δύο πολεοδομικές ενότητες του οικισμού, σε πρώτο πλάνο και στο κάτω αριστερά τμήμα της φωτογραφίας το πεδινό νότιο τμήμα, όπου είχαν εγκατασταθεί οι Οθωμανοί, σε δεύτερο πλάνο και ανάμεσα στις δύο αυτές ενότητες η πλούσια βλάστηση του ποταμού Κρουσοβίτη, ενώ στο βάθος διακρίνεται το λοφώδες Βαρόσι, όπου ήταν εγκατεστημένες οι χριστιανικές συνοικίες, με δύο μουσουλμανικές ενότητες στα δύο της άκρα, η μία νότια με το Ελιά Μπέη Τζαμί να τη σηματοδοτεί (διακρίνεται ο μιναρές του), και η δεύτερη στο βόρειο άκρο της που σηματοδοτούνταν με ένα Τζαμί αγνώστου ονόματος (Πηγή: <http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/>).

λους κατασκευής. Ο Μ. Kiel αναφέρει ότι ο αριθμός των καταστημάτων ανερχόταν σε 297⁸⁵. Η σημερινή μεγάλη, επιμήκης, κεντρική πλατεία της πόλης προέκυψε από την απαλλοτρίωση μιας μεγάλης περιοχής του τμήματος αυτού της αγοράς (οικοδομικά πολύγωνα 16 και 17 του εγκεκριμένου πολεοδομικού σχεδίου του 1934), η οποία καταστράφηκε από πυρκαγιά κατά τη διάρκεια της τρίτης βουλγαρικής κατοχής (1941-1944)⁸⁶, και ως εκ τούτου αποδόθηκε ως ελεύθερος κοινόχρηστος χώρος

85. Michael Kiel, ό.π., σ. 152.

86. Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 444.

στην πόλη, μετά την απελευθέρωσή της, και σήμερα αποτελεί την κεντρική πλατεία Ελευθερίας. Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι στο τοπογραφικό διάγραμμα που είχε εκπονηθεί υποστηρικτικά του πολεοδομικού σχεδίου του 1934 αποτυπώνονται με ακρίβεια τα πολυάριθμα αυτά μικρά καταστήματα, εικονογραφώντας παράλληλα και τη μορφή της Αγοράς της ύστερης οθωμανικής περιόδου.

Εικ. 13, 14. Απόψεις καλντεριμιών στο οθωμανικό Δεμίρ-Χισάρ, με τους στενούς οφιοειδούς δρόμους και τις μεγάλες ακανόνιστες οικοδομικές νησίδες που κατέληγαν σε επιμήκη συνεχή μέτωπα κατοικιών σε συνεχή δόμηση, με τα χαρακτηριστικά σαχισιά να δίνουν τον κυρίαρχο χαρακτήρα στον οικισμό. Η αριστερή φωτογραφία από τυπική συνοικία της πόλης, όπου εμφανίζονται τα επιμήκη μέτωπα των κατοικιών (Πηγή: <http://www.sidirokastro.ga/>), ενώ η δεύτερη είναι από το Βαρόσι (Πηγή: Άννα Τολούδη, Σιντική - Ιστορία και παραδόσεις, Σέρρες, 1983, παράρτημα φωτογραφιών).

Εικ. 15. Πανοραμική φωτογραφία του κεντρικού τμήματος της οθωμανικής συνοικίας (πεδινό νότιο τμήμα) με το σύνολο σχεδόν της Αγοράς να προβάλλει στο κάτω δεξιό μέρος της φωτογραφίας, εκεί που σήμερα βρίσκεται η πλατεία Ελευθερίας. Από τις σπουδαιότερες ιστορικές φωτογραφίες, που αποθανατίζει τον οικισμό κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, καθώς είναι η μοναδική που εμφανίζει σε λεπτομερή, πλήρη ανάπτυξη την Αγορά (όπως εμφανίζεται κάτω δεξιά), αλλά και λόγω του ότι είναι η μοναδική φωτογραφία που αποτυπώνει την όψη και τον όγκο του Τσαρσί Τζαμί (Çarşı Camii/Τζαμί της Αγοράς) που διακρίνεται με τη μεγάλη κεραμοσκεπή και την κλασική οθωμανική τοξωτή κιονοστοιχία της εισόδου και τη σημαντική του κλίμακα που δέσποζε στην περιοχή, λίγο πιο πάνω από το πλάτωμα της αγοράς. Είναι επίσης από τις λίγες όπου αποτυπώνεται το Κονάκι του Μπέη (Διοικητήριο της οθωμανικής περιόδου) στην είσοδο του οικισμού (διακρίνεται στο πάνω δεξί τμήμα της φωτογραφίας), στην αρχή της αμαξωτής οδού που οδηγούσε στις Σέρρες, ενώ ακριβώς πάνω από το Κονάκι και στο βάθος, διακρίνεται επιπρόσθετα η πλήρης ανάπτυξη των πανομοιότυπων κατοικιών του προσφυγικού «Συνοικισμού», που δημιουργήθηκε για να στεγάσει πρόσφυγες της μικρασιατικής καταστροφής (Α. Θεοδορίδου-Σωτηρίου, *ό.π.*, σσ. 441-442). Τέλος στο πάνω κεντρικό τμήμα της φωτογραφίας διακρίνεται το Ηρώο των πεσόντων, στον λόφο που κατά την οθωμανική περίοδο δέσποζε ο Πύργος του Ωρολογίου, και όπου σήμερα διατηρείται το παλιό Τουριστικό Περίπτερο του ΕΟΤ (Πηγή: Βασίλης Τζανακάρης, *ό.π.*, σσ. 40-41).

Ο Γ. Στιβαρός σε ένα άρθρο του το 1909 δίνει μια συμπληρωματική πληροφορία ως προς τον γενικότερο χώρο της Αγοράς που ο ίδιος τη θεωρεί με προϋπάρχουσα βυζαντινή εγκατάσταση, στο εκτός του κάστρου χώρο. Αναφέρει: «Η αρχαία Ελληνική συνοικία (σ.π.σ.: ο Γ. Στιβαρός εννοεί τη βυζαντινή συνοικία, αρχαιότερη της οθωμανικής), ως δύναται να εικάσει τις, θα έκειτο παρά τον αρχαίον βυζαντινόν ναόν, εις ο μέρος ευρίσκειται σήμερον η αγορά, καθόσον λείψανα της συνοικίας εκείνης σώζονται μέχρι σήμερον 6-7 οικίαι ελληνικαί κείμεναι παρά τον ναόν. Πάντως εξετοπίσθησαν εκείθεν οι Έλληνες δια το ευάερρον του τόπου υπό των επιδρομέων Οθωμανών και κατέφυγον εις την άνυδρον και απόκρημνον άνω συνοικίαν, εν η και σήμερον οικούσιν (σ.π.σ. εννοεί το Βαρόσι)»⁸⁷.

Υπήρχαν παράλληλα δύο συνοικίες μαύρων/αράπηδων/τσιγγάνων (αθίγγανων-χριστιανών/τουρκόγυφτων-μουσουλμάνων). Οι ίδιοι αποκαλούν τους εαυτούς τους Ρωμ⁸⁸. Η συνοικία των αθίγγανων-χριστιανών που κατοικούσαν «ολίγον ανωτέρω της ελληνικής συνοικίας, αποτελούντες ιδίαν όλως συνοικίαν, όντες πάντες σχεδόν μυλωθροί (μυλωνάδες) ή σιδηρουργοί»⁸⁹. Το νεκροταφείο τους βρισκόταν στην περιοχή του *λαγούμ-μπαΐρ*, σύμφωνα με την περιγραφή του Στιβαρού: «Εν τω αυτώ χώρω νυν *λαγούμ-μπαΐρ* τουρκιστί λεγομένω ... υψούται επί της αριστεράς τω αναβαίνοντι όχθης του ποταμίου λοφίσκος τυμβοειδής, καλούμενος Άγιος Ηλίας, εφ ου νυν, το νεκροταφείον των Γύφτων, και ολίγω κατωτέρω ναός μικρός, ερείπιον νυν, της Παναγίας, περι όν νεκροταφείον των Χριστιανών»⁹⁰. Οι τουρκόγυφτοι-μουσουλμάνοι, από την άλλη μεριά, κατοικούσαν «αναμειγμένοι μετά των Τούρκων υπηρετούντες αυτούς, ή καταγινόμενοι εις σιδηρουργικήν ή χρησιμεύοντες εις τα τσιφλίκια ως αλωνισταί κτλ. ή όντες χαλάτσηδες»⁹¹. Η συνοικία των τουρκόγυφτων, στα ΝΑ, «τα Αράπικα, όπου υπήρχε παλαιότερα και βρύση μέσα στο ρέμα της Μαϊμούδας⁹², κάλυπτε όλη την περιοχή

87. Γ. Στιβαρός, «Δεμίρ Ισσάριον», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, 3, Αθήνα 1909-1910, σ. 213.

88. Γ. Στιβαρός, «Υπομνηματικά τινες σημειώσεις περί Δεμίρ Ισσαρίου», ό.π., σ. 537.

89. ό.π.

90. ό.π., σσ. 531-532.

91. ό.π.

92. Η περιέριχη ονομασία *μαϊμούδα* μάλλον οφείλεται στους θρύλους και τις παραδόσεις τους περί «μαϊμούςς» που εθεάθη στην κορυφή του ψηλότερου εκ των τριών κωνοειδών βράχων που ξεπροβάλουν ακόμη και σήμερα πάνω από την πρώην συνοικία «Αράπικα» που κατοικούσαν οι τουρκόγυφτοι κατά την οθωμανική περίοδο, στη ΝΑ πλευρά της πόλης. Ας μην ξεχνάμε ότι οι τσιγγάνοι είχαν πολλές φορές στην κατοχή τους μαϊμούδες που τις χρησιμοποιούσαν στα διάφορα υπαίθρια θεάματα που πραγματοποιούσαν (Άννα Τολούδη, ό.π. παράρτημα φωτογραφιών).

Εικ. 16, 17. Άποψη από το βράχο Ισάρι της συνοικίας «Αράπικα», της γειτονιάς των τουρκόγυφτων. Στην επάνω φωτογραφία εποχής διακρίνεται ο υπόσκαφος ναός του Αγ. Δημητρίου, Αγ. Κηρύκου και Ιουλίττας και Αγίας Ζώνης που αποτελούσε ουσιαστικά αρχαίο μακεδονικό τάφο, ενώ δεξιά διακρίνονται οι τρεις κωνοειδείς βράχοι που συνδέθηκαν με τον θρύλο της «μαϊμούς» που εθεάθη στην κορυφή του ψηλότερου από τους τρεις αυτούς βράχους και έδωσε την ονομασία «μαϊμούδα» στο χείμαρρο (Πηγή: Άννα Τολούδη, ό.π., παράρτημα φωτογραφιών). Στη κάτω φωτογραφία αποτυπώνεται η σημερινή άποψη του οικισμού, όπου εκτός του ναού στα αριστερά, ξεπροβάλλουν ακόμη και σήμερα οι τρεις επιβλητικοί βράχοι επάνω από τη συνοικία (φωτ. τ. σ., 2017).

των υψωμάτων περί τη σημερινή εκκλησία Αγίου Νεκταρίου (ΚΕΠΕΠ), αριστερά και δεξιά του χειμάρρου της Μαϊμούδας, από το ύψος ... των εγκαταστάσεων της πρώην οικοκυρικής σχολής και σήμερα του 2^{ου} παιδικού σταθμού»⁹³. Ο χειμάρρος που φέρει και σήμερα την ίδια ονομασία περιγράφεται από τον Γ. Στιβαρό: «Υπό την ρίζαν δε του βουνώδους λόφου *ισσάρ* σχηματίζεται μικρός λάκκος, ον διέρχεται χειμάρρος, *μαϊμούδα* λεγόμενος, και εν τω οποίω είνε κήποι πολλοί, φέροντες ονομαστά ρόιδα»⁹⁴. Σήμερα ο χειμάρρος έχει εγκυβωτιστεί σε κοίτη από οπλισμένο σκυρόδεμα, με μικρά γεφυράκια ανά διαστήματα να ενώνουν τις εκατέρωθεν περιοχές. Η βρύση που υπήρχε στο ρέμα της Μαϊμούδας (στο σημείο που έχει κατασκευαστεί μετέπειτα η μικρή γέφυρα που γεφυρώνει το χειμάρρο και οδηγεί στην εκκλησία του Αγ. Νεκταρίου) ονομαζόταν «η βρύση του Αράπη» παίρνοντας την ονομασία από την αντίστοιχη συνοικία των Αράπηδων (τουρκόγυφτων μουσουλμάνων).

Στο Β΄ Μέρος της μελέτης που θα δημοσιευτεί στο επόμενο τεύχος του περιοδικού θα γίνει λεπτομερέστατη ανάλυση των οθωμανικών μνημείων του οικισμού, ανατρέχοντας παράλληλα και στα εναπομείναντα τμήματα των μνημείων στο σύγχρονο αστικό ιστό. Τα σπαράγματα αυτά των μνημείων στοιχειοθετούν μέσω της παρουσίας τους το οθωμανικό παρελθόν, αποτελώντας (όπως στην περίπτωση του χαμάμι), εξαιρετικά δείγματα οθωμανικής αρχιτεκτονικής τυπολογίας, που συνθέτουν με την παρουσία τους και τον οθωμανικό πολεοδομικό ιστό.

93. Νικ. Παν. Σκαρλάτος, ό.π., σ. 84.

94. Γ. Στιβαρός, ό.π., σ. 530.

BASSILIS KOSTOBASSILIS

URBAN PLANNING ANALYSIS OF THE NORTH-
ERN GREEK TOWN OF SIDIROKASTRO (Demir-Hisar,
Temürhisâr), DURING THE OTTOMAN ERA

Abstract

The ottoman period for the northern Greek town of Sidirokastron extends from the conquest of the town, in 1383, till its liberation by the Greek army, in 1913. The wider area was part of an important axis from the ancient times towards the Balkan Peninsula and vice versa. At the top of the enormous rock that dominates the town, a powerful byzantine castle remains today, with the same byzantine name: Sidirokastron (which means: iron castle). This castle is mentioned in various sources, as early as 1000 AD. The ottoman name of the town, *Demir-Hisar* or *Temürhisâr*, is a direct translation of the byzantine name. Additional to the castle, the byzantine tower of the emperor Andronikos 3rd (Palaiologos) still stands today, near a bridge, with a powerful river, the “Kroussovitis” river, passing by the bridge.

The population census, produced for tax reasons, for the specific years 1444, 1453, 1464/65, 1478/1479, 1519, 1530 and 1569, are important information sources, concerning the population growth and its formation (consistad of several ethnic and religious groups). In 1444 the muslim families rated at 18,5% of the total, while progressively the rate increased to 33%, reaching 40% in 1519. From 1832 till the liberation of the town in 1913, this rate was kept as high as 65%-75%.

Concerning the ottoman monuments of the town, the report of Evliya Çelembi is of high importance. He stayed in town for three days (1668) and recorded the general categories of the monuments: mosques, mescids (small neighborhood mosques without a minaret), a hamam, the tekkes (religious places for gathering), an inn (*hani*) and the administration building of the Aga.

The most important information for the urban form of the town (and its fabric) is included in the well-known plan of the Austrian diplomat Wilhelm von Chabert (-Ostland), dated from 1832. It is considered as the first attempt for an accurate imprinting of the urban organization of the town. Six mosques are recorded at the map, namely: 1. Çarşı Camii (Mosque of the Central Market), 2. Elia Bey Camii (Mosque), at the south of the Varossi area, 3. Unknown Mosque, at the northern part of the Varossi area, 4. Eski Camii (Old Mosque/the first mosque that was erected

after the conquest of the town), 5. Veran Camii at the eastern part of the town, 6. A medresse is also recorded, with a mosque incorporated in its complex (while there are references for three more medresses). According to bibliography, there is a reference for an additional 7th mosque, nearby the byzantine tower of the emperor Andronikos 3rd (Palaiologos) at the southern part of the Varossi area. There was also a double hamam in the town, that remains today in a moderate preservation condition, nearby the iron bridge called “Kaplani”, of a similar typology compared to the pazzar hamam in Elbasan, Albania. This similarity gives us a stable reference point, in order to propose its reconstruction.

The Central Market, with 297 small stores (according to M. Kiel), was also developed during the ottoman period. It was extended mainly at the area that the central square of the town (a large green open space) is extended.

At the southern part of the town the Clock Tower had also been erected (a classic element of the ottoman town), up on a hill, dominating the entire area. Additionally, next to the main gate of the city (towards the SW) the administration building of the Aga was situated. Outside the town, to the NW, there was also an inn (*hani*), while six tekkes (religious places for gathering) were mentioned in the vicinity of the town and two more at the surroundings. The aqueduct, constructed by the Sultam Murat I in 1385, was bringing water from a distance (4 hours walk distance away).

The home manufacturing of the town was focused mainly on leather-dressing, while there was also an intensive labour concerning the iron exploitation in the wider area.

Analyzing the urban parts of the town, developed by the several religious groups, the Christian neighborhoods (*mahalas*) were situated in the Varossi area (towards the northern slopes of the town), while the muslim quarter was situated at the healthier southern flat area of the town. These two quite different parts were connected by the bridge of “Kroussovitis” river and separated by the river itself. There was also the quarter of the Christian gypsies and another one for the Muslim gypsies.

The contemporary urban organization of the city has been based on an Urban Plan implemented in 1934. There are specific urban characteristics of the traditional ottoman town that can be recognized in the actual city, especially in the Varossi area, with specific similarities compared to the city of Meleniko (at the Bulgarian boarder area nowadays). These traditional characteristics must be preserved, in order to feature the vernacular values of the city, that could lead to a more creative and qualitative approach of the further development of the town and its broader area.